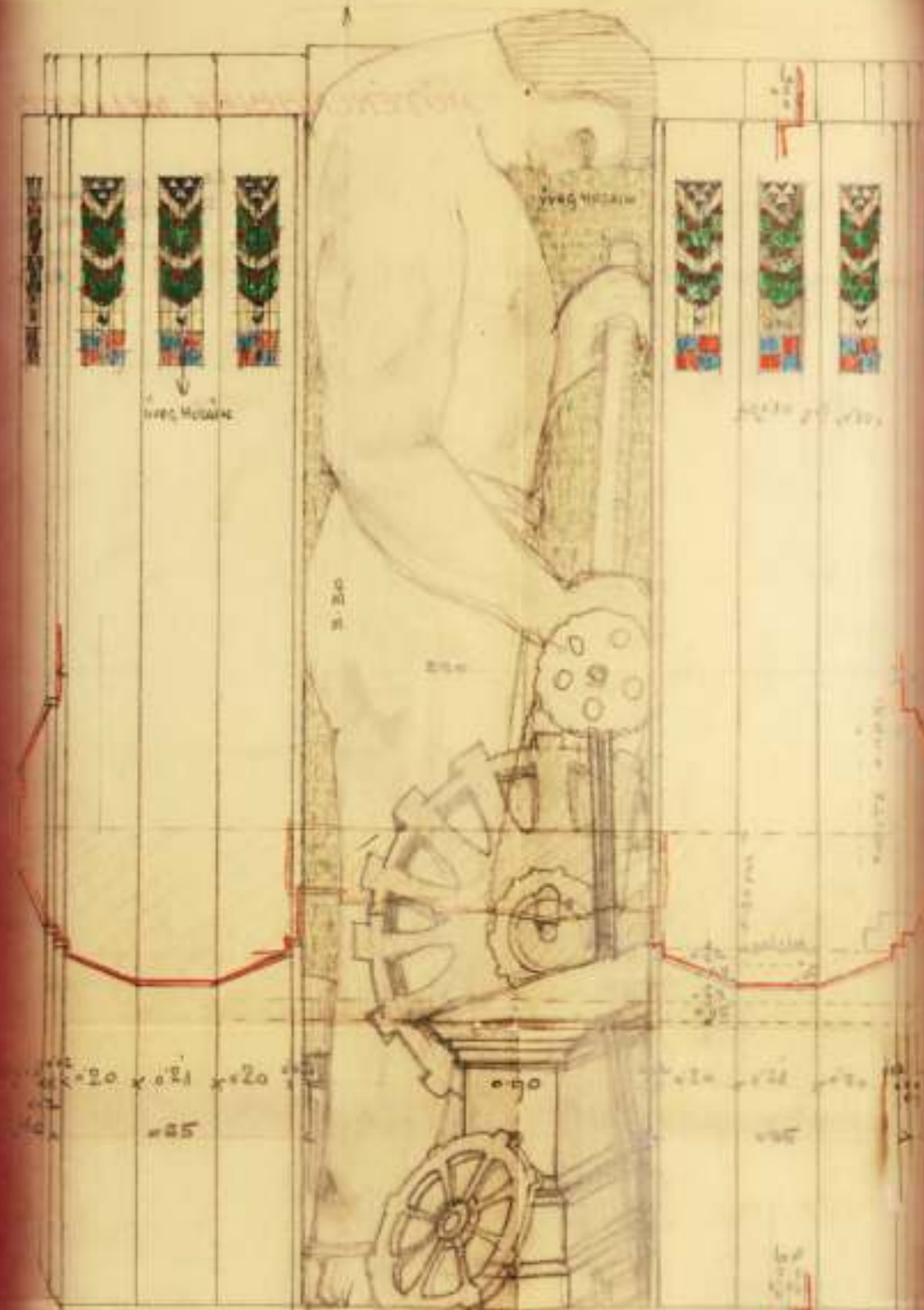

mr Maja Rakočević Cvijanov
Neda Džamić

FASADNI RELJEFI i skulpture u zaštićenom jezgru SUBOTICE

FIGURALNA PLASTIKA MANOJLOVIĆEVE PALATE Korzo 8, neorenesans, 80-te godine XIX veka, terakota **A MANOJLOVIĆ PALACE FIGURAL PLASTIC** neorenaissance, terracotta, 1870s, terracotta **FIGURAL SCULPTURE ON THE FACADE OF THE MANOJLOVIĆ PALACE**, neo-renaisance, terracotta

DEKORATIVNA PLASTIKA RAĐENA PO KALUPI Korzo 11, eklektika, 1891, gips **ORNAMENTAL PLASTER MOULDING** eklektika, 1891, plaster

DEVOJKA I APROZORA Korzo 4, modernizacija, 1907, bojeni programirani **LÁNY AZ ABLAKBAN** magyar szecesszió, lefestett programirani **THE GIRL IN THE WINDOW** hungarian Art Nouveau, coloured pyrogramme

VITEZ NAJAMNE PALATE MATE VOJNICA Korzo 1, neogotika, 1893, bojena terakota **A VOJNIC-MATE BÉRPALOTA VITEZ** neogotika, lefestett terakota **SCULPTURE OF THE KNIGHT OF THE MATE VOJNIC PALACE**, neo-gothic, coloured terracotta

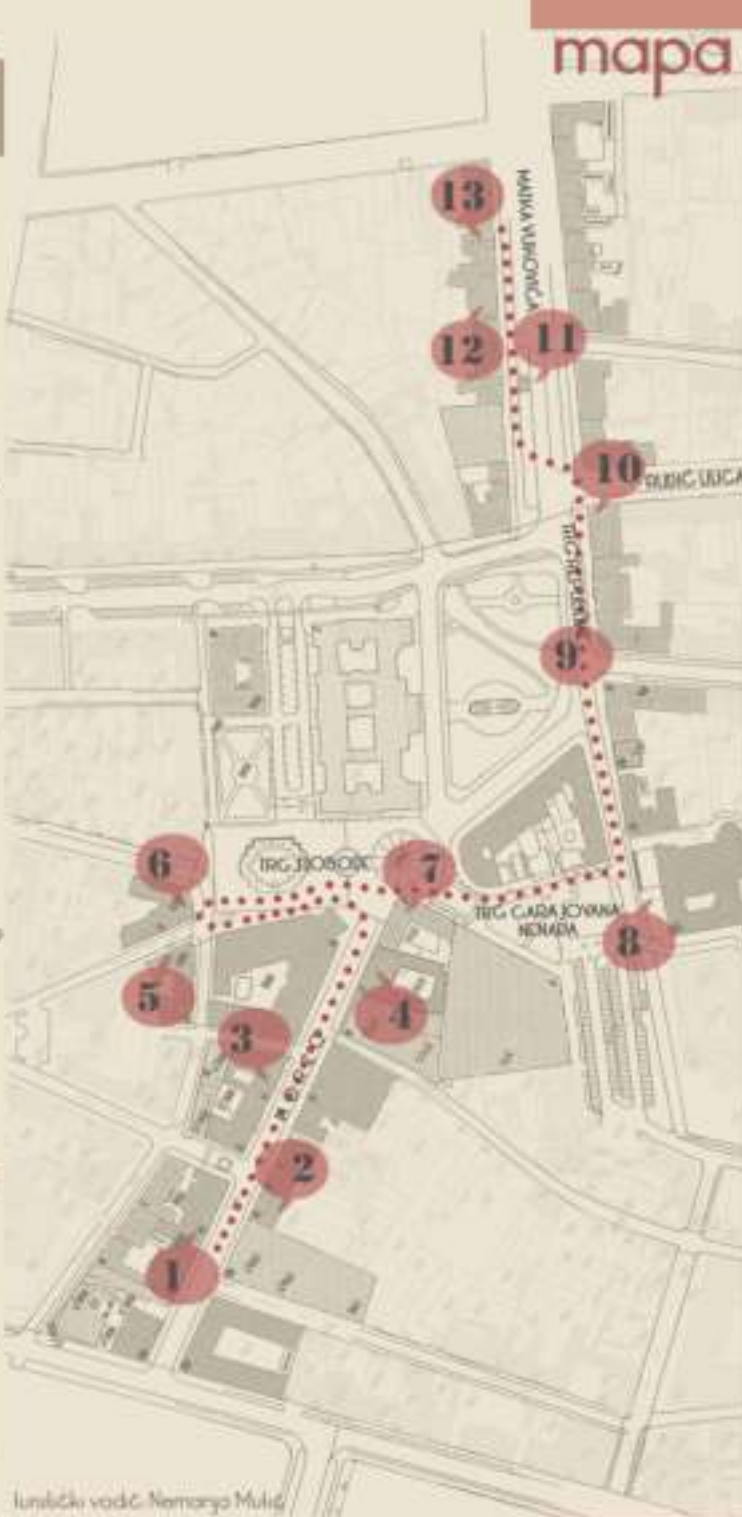
TAJADNA PLASTIKA GRADSKÉ NAJAMNE PALATE ugao Cara Dušana 1 i Nuičeve 2, bečka renesans, 1911-1913, veštački kamen **A VÁROSI BÉRPALOTA HOMECOWAI PLASTIKAI** bécsi szecesszió, művésztégla **FACADE (TOWN) RELIEF** SCULPTURES OF THE TOWN'S TOWNMENT HOUSE Viennese secession, artificial stone

SKULPTORALNA DEKORACIJA GRADSKÉ BIBLIOTEKE nekada Nacionalna kaina ugao Cara Dušana 2 i Braće Radić 1, neobarok, 1894, gips **A VÁROSI KÖNYVTÁR SZKULPTURÁLIS DÍSZÍTMÉNYE** neobarokk, gips **SCULPTURAL DECORATION OF THE PUBLIC LIBRARY** former National Cultural and Educational Association building, neo-baroque, plaster

SKULPTURE MUŠKARCA I ŽENE SA TRPOM I ČERIGOM Noin palata, Trg slabode 2, Mihaj Kara [Kara Mihaj] 1887-1970, 1931, veštački kamen **LESTET NŐI SZOBOR** KALAPÁCCSAL ÉS JÁRLOVAL Noin palata művésztégla **SCULPTURE OF A MAN AND A WOMAN WITH A HAMMER AND A JEWEL** Noin Palace, artificial stone

lunjski vodč Nemanya Mulić

Iskogrta: Željko Vukelić, prevod: Lida Tilić, Branka Banjanin

mapa obilaska fasadnih reljefa az épületplasztikák körbejárásának térképe tour map of facade reliefs

GROBNA PLOČA PORODICE KON Franjevačka crkva, trg cara Jovana Nenada 13, JOZEF HUBER [Huber József] 1777-1832, klasicizam, 1827, crveni mramor **A KON CSALAD SÍREMEKE** ferencesi rendház klasszicizmus, vörösmarvány **THE TOMB PLATE OF THE KON FAMILY** franciscan church, classicism, red marble

SKULPTURA SVETOG MANA NEPOMUKA trg Republike 16, neobarok, 1888, gvožđe **NEPOMUKI SZENTJÁNOS SZOBRA** neobarokk, vas **SCULPTURE OF ST JOHN OF NEPOMUK**, neo-baroque, iron

ATLANTINA UGLU MILUNOVIĆ KUĆE Rudić ulica 2, neorenesans, 1879/80, terakota **ATLASZ A MILUNOVIĆ HÁZ TÁRKÁJÁN** neoreneszánsz, terakotta **ATLASSES AT THE CORNER OF THE MILUNOVIĆ HOUSE**, neo-renaisance, terracotta

ANĐELI KAPELE SVETOG ROME kapela svetog Roka, ulica Marka Vukovića, neorenesans, 1884, gips **A SZENT RÓKUS KAPOLA ANGYALAI** Izeri Rókus kápolna neoreneszánsz, gips **ANGELS OF THE SLOVO KAPPEL** neo-renaisance, plaster

FLORIAN NAB, MALI ŠEGRI - KOVAČ [kraj XIX veka], ulica Marka Vukovića 4, realizam, 1862, kovani lim **NAGY FLORIAN KJ ŠEGED - KOVÁCS** realizmus, kovással lemez **FLORIAN NAGY'S THE BLACKSMITH APPRENTICE**, realism, forged tin

PSEUDOKARIJATIDE RADIČEVE PALATE ulica Marka Vukovića 9, neorenesans, 1882, gips **A RADIČEVE PALOTA PSEUDOKARIJATIDAI** neoreneszánsz, gips **PSEUDO-CARYATIDS OF THE RADIČEVI PALACE**, neo-renaisance, plaster

mr Maja Rakočević Cvijanov
Neda Džamić

Fasadni reljefi i skulpture u zaštićenom jezgru Subotice
(antropomorfni opus)

Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica

2011.

SADRŽAJ

Neda Džamić:

- Istorija fasadne skulpture u zaštićenom jezgru Subotice6

mr Maja Rakočević Cvijanov:

- Zaštita fasadnih reljefa i skulptura u zoni zaštićenog jezgra Subotice.....14

- Materijali koje nalazimo na fasadama u zaštićenom jezgru Subotice.....14

- Elementi rađeni po kalupu, 1879–1926.....19

- Uzroci propadanja fasadnih reljefa.....25

- Primeri figuralnih fasadnih reljefa u zoni zaštićenog jezgra Subotice.....28

- Značaj fasadne skulpture na teritoriji Subotice.....80

- Literatura.....82

- Rezime i na mađarskom i engleskom jeziku.....84-85

Recenzija dr Olge Kovačev Ninkov.....86

Katalog fasadnih reljefa i skulptura u zaštićenom jezgru Subotice.....89

Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica 2011.

Ministarstvo kulture Srbije

Autori tekstova: mr Maja Rakočević Cvijanov i Neda Džamić

Glavni i odgovorni urednik: Geza Vaš

Recenzija: dr Olga Kovačev Ninkov

Fotografije i oblikovanje: Željko Vukelić

Lektor: mr Branislava Milanović

Prevod rezimea: Erika Pap

Naslovna strana: crtež Vadas Pala za reljef Gradske najamne platala

Štampa: Fotografika

Tiraž: 300

Hvala Gezi Vaš,
mr Gordani Prčić Vujnović,
dr Olgi Kovačev Ninković
mr Ledi Šiling

ISTORIJA FASADNE SKULPTURE U ZAŠTIĆENOM JEZGRU SUBOTICE

Neda Džamić

Iako je fasadna dekoracija neodvojivo vezana za građevinu i sačinjava njen sastavni deo, njen skulpturalni i reljefni ukras može se posmatrati u potpunosti samostalno. Ova nepravедno zaboravljena likovna dela, nekada većih vrednosti od samih fasada koje ukrašavaju, često su izuzetnih umetničkih dometa. Bez obzira na to što im je primarni cilj da ukrase i oplemene izgled građevine, ona funkcionišu kao posebna umetnička dela sa porukom koja uveliko prevazilazi puku dekorativnost.

Na subotičkim fasadama nalazi se veliki broj skulptura i reljefa koji su često delo skulptora i vajara, a ne arhitekata koji su projektovali određene objekte. Ne zna se njihov tačan broj jer do sada nije sprovedeno njihovo samostalno sistematsko istraživanje i evidentiranje. Ova publikacija predstavlja prvi pokušaj te vrste sa zadatkom da naznači konture o bogatom fondu posebnog vida nepokretnog

kulturnog nasleđa. Činjenice da su subotičke građevine i skulpture kao njihov sastavni deo nastajale u različitim istorijskim periodima, kao i da su izrađene različitim tehnikama u kojima su se preplitali raznoliki uticaji, čine ovo istraživanje zanimljivim i značajnim za razvoj umetničkog nasleđa našeg grada.

U radu neće biti obuhvaćene sve skulpture i fasadni reljefi čiji broj u Subotici premašuje stotinu, već samo oni koji se nalaze u zaštićenom gradskom jezgru, tj. na prostoru koji je sa istoka omeđen prugom i železničkom stanicom, sa juga ulicom Maksima Gorkog, sa zapada ulicama Biskupa Lajče Budanovića, Laze Mamužića i Preradovićevom i sa severa ulicama Žarka Zrenjanina i Zmaj Jovinom. U radu će biti odabrani fasadni ukrasi sa istraženim pojedinačnim primerima, i preko 70 objekata sa skulpturama i reljefima datim u katalogu na kraju knjige. Dominantna pažnja posvećena je figuralnim reljefima i skulpturama u vidu ljudskog lika (antropomornim skulpturama).

Maske na palati, Park Ferenc Rajhla 5

Zabeleška austrijskog oficira grofa Marsilijja sa početka XVIII veka, da se u jednom zidu tadašnje subotičke tvrđave nalazi uzidana rimska spolija svedoči da je oduvek postojala potreba za ukrašavanjem građevina, čak i neuglednih kakav je jedan zid gradskog utvrđenja. Iako masovno ukrašavanje fasadnom skulpturom i reljefima počinje u drugoj polovini XIX veka, u periodu kada je Subotica poprimila izgled koji je do danas zadržala, to ne znači da ranije nije bilo takvih primera ali su se oni do danas slabo sačuvali.

Najstariji primer skulpture na jednoj subotičkoj građevini je klesana statua Bezgrešne Bogorodice, visoka gotovo dva i po metra, na vrhu zabata krova Katedrale svete Terezije Avilske (str. 29–32). Skulpturu je isklesao budimski kamenorezac Friđeš Held (Held Frigyes, ? –1822) u periodu između 1785–1797. godine, nešto više od jedne decenije nakon što je Ferenc Kaufman (Kauffmann Ferenc, XVIII vek) započeo izgradnju samog hrama. Barokna figura Bogorodice čiji plašt lebdi, dok stoji na zemaljskoj kugli koju je obavila zmija – simbol greha, predstavlja pobedu vrline i daje jasnu moralizatorsku poruku. Ovakva simbolika i monumentalnost u potpunosti odgovaraju baroknim shvatanjima, dakle stilu u kome

je podignuta sama katedrala. Tim shvatanjima pripada i reljefna predstava svevidećeg oka, uatici krova, neposredno ispod skulpture Bogorodice. Ovaj usamljeni primer sa kraja XVIII veka svedoči o veštoj upotrebi slobodne skulpture u sakralnoj arhitekturi, kakav se ustalio u južnoj i centralnoj Evropi vekovima ranije.

Još jedan primer reljefa na sakralnoj građevini, doduše nešto mlađi, je delo koje je u crvenom mermeru isklesao skulptor Jožef Huber (Huber József, 1777–1832) pored glavnog ulaza u franjevački samostan, 1827. godine (str. 32–35). Figura žene naslonjene na urnu kojoj iz glave kreću vatreni jezici, zapravo je grobna ploča porodice Koin. Ova dva primera govore da se fasadna skulptura najpre pojavila na crkvenim građevinama, da bi tek u drugoj polovini XIX veka razvojem građanskog društva našla svoje mesto i u profanoj arhitekturi. Upravo tada, u sedmoj deceniji XIX veka započinje upotreba skulpture na kućama i palatama.

Jedna od najstarijih spratnica sa figuralno ukrašenom fasadom nalazi se u ulici Matka Vukovića 6, a sagrađena je krajem XIX veka (str.36). Na delu fasade iznad balkonskog prozora smeštene su male slobodnostojeće figure izrađene u terakoti: žena sa korpom izobilja na

glavi i dvoje dece. Iako je osnovna uloga ovih skulptura da prikažu kako stanovnicima palate ništa ne nedostaje i da unutar zidova vladaju porodični mir i harmonija, sve figure su izrađene sa velikim stepenom završne obrade, što svedoči o velikoj veštini umetnika koji ih je stvorio. Ove precizno izrađene skulpture savršeno su se uklopile u neoklasicistički izgled građevine.

Dve decenije kasnije, početkom osamdesetih godina XIX veka, izgradnju arhitektonskih objekata u Subotici obeležio je arhitekta Titus Mačković (1851–1919), koji je na svojim eklektičkim – neorenesansnim građevinama obilato koristio i skulpturu i reljefe. U izgradnji gipsanih skulptura na nekoliko objekata inspiraciju je našao u opusu legendarnog renesansnog skulptora i slikara kome se divio – Mikelandela Buonarotija. Tako na palati Samka Manojlovića u ulici Korzo 8, na rizalitima balkona postavlja figure muškarca i žene, nalik Mikelandelovim skulpturama za grobnicu Medičijevih (str. 41–44). I na drugim građevinama, poput kuće Radišića u ulici Matka Vukovića 9 (str. 44–45), ili na Žutoj kući u Štrosmajerovoj 11 (str. 38–40), Mačković je koristio pseudokarijatide i slobodnu skulpturu po već unapred pripremljenim predlošcima, napravljenim verovatno na proputovanjima

po Italiji. Tako je svojim građevinama i fasadnim ukrasom u Suboticu dodao duh italijanske renesanse i to njenih najboljih umetnika. U neorenesansnom stilu je izgradio i Kapelu svetog Roke 1884. godine, mada su figure gipsanih anđela iznad prozorskog luka više modelovane u baroknom nego u renesansnom maniru, svakako po predlošcima italijanskog baroka – što se uklapa u njegov eklektički pristup (str. 48). I u narednim objektima on kombinuje nekoliko starijih stilova. Takav slučaj je sa Milinović kućom u Rudić ulici 2 ili kućom u ulici Matije Gupca 14. Na Milinović kući na uglu objekta zadržao je kao dekorativni element Atlanta iz nerealizovanog arhitektonskog projekta Nandora Vagnera. Atlant izrasta iz velike jonske palmete i svojim rukama drži erker. Identična skulptura Atlanta danas se može videti na fasadi Gradske kuće u Baji u Mađarskoj, kao i u ulici Kneza Mihaila 52 u Beogradu, pa je izvesno da su arhitekti koristili gotovu skulpturu neke zanatske radionice koju su vešto uklopili u svoju arhitekturu (str. 21–23).

Titus Mačković nije jedini arhitekta koji je pred kraj XIX veka u svom radu koristio tada popularne neo stilove. Arhitekta Geza Kocka (Koczka Géza, ? –1912.) je 1887. godine u neobaroknom stilu izradio i reljefe malog formata

sa ilustracijama mitova na fasadi kuće u ulici Dimitrija Tucovića 6 (str. 45–47). I gipsani anđeli koje je u visokom reljefu postavio sa obe strane lučno zasvedenih prozora fasade izvedeni su u pravoj karavađovskoj formi.

Šest godina kasnije palatu Mate Vojnića projektovao je arhitekta Janoš Jedlička (Jedlicska János), takođe oponašajući jedan stari stil, ovoga puta francusku verziju visoke renesanse. On je na prvom spratu erкера postavio slobodnostojeću figuru muškarca koji u jednoj ruci drži štit sa grbom, a u drugoj ruci je nekada držao kopije. Skulptura je izrađena od terakote i obojena (str. 51–53). Zgrade Gradske biblioteke i Gimnazije mogle bi se

Atlant, ugao Rudić ulice

pridodati nizu ranije pomenutih eklektičnih građevina, koje je na samom kraju veka u stilu neobaroka projektovao arhitekta Ferenc Rajhl (Raichle J. Ferenc 1869–1960). Na obe građevine skulptura značajno utiče na utisak monumentalnosti i raskoši. Takvu ulogu na Gimnaziji ima gipsana figura nagog mladića koji je rukama oslonjen na barokne volute, kao i figure anđela postavljene na vrhu proceone kupole koje na svojim leđima nose globus (str. 56–58), dok na zgradi Gradske biblioteke ovu ulogu imaju dva Atlanta izrađena u visokom reljefu koji nose centralni balkon građevine kao i puti smešteni u raskošnu lunetu dekorativne plastike iznad balkona (str. 53–55). Na oba zdanja skulptura treba da doprinese osnovnim kvalitetima građevine i stila u kome je ona izgrađena. Ipak, na narednoj Rajhlovoj građevini, na palati u ulici Vase Stajića 1, izgrađenoj 1899, a na žalost srušenoj 2010. godine, pojaviće se skulptura u stilu koji će obeležiti prve decenije narednog veka – u stilu secesije. Na glavnom zidnom platnu, dva prozora bila su uokvirena lukom u čijoj luneti je u plitkom reljefu bila izrađena scena koja je simbolisala buđenje – naga ležeća figura žene na mesecu, naspram izlazećeg sunca (str. 59–61). Ovakva predstava produbljene simbolike smene dana i noći tipična je za

Vitez, Korzo 1

nastupajući stil koji je najavljivala.

U punom duhu secesije i to njene mađarske varijante, arhitekta Marcel Komor (Marcell Komor 1868–1944) i Deže Jakab (Dezső Jakab 1864–1932) projektovali su 1907. godine zgradu na Korzou 4, popularno nazvanu Putnik. Zbog namene građevine koja je prvobitno zamišljena kao banka, motivi na fasadama su sunce, košnica i paunova pera u raznim bojama, koji su imali cilj da prikažu vrlinu štedljivosti. Na ovoj fasadi izrazito je zanimljiv i primer žene na prozoru koja nalakćena sa rukama ispod brade posmatra prolaznike (str. 63–65). Ovaj reljef izrađen sa elementima Žolnai keramike značajno doprinosi bogatstvu koloristički veoma izražajne fasade. Isti arhitekti projektovali su takođe u maniru mađarske secesije Gradsku kuću, koja je završena 1912. godine, smeštajući na njene fasade razne zoomorfne, floralne i geometrijske elemente sa raznolikom simbolikom koja značajno doprinosi njenoj dekorativnosti. Ipak, na njoj nema skulpture u pravom smislu te reči, osim monumentanih grbova grada od kojih je najznačajniji smešten u lučnom delu kapije na južnoj fasadi.

Tih godina i proslavljeni Titus Mačković je projektovao objekte u stilu kasne secesije, pa je njihove fasade

ukrašavao mnoštvom geometrizovane plastike. Tako se na zgradi u ulici Petefi Šandora 14 između reljefnih predstava muškarca i žene pojavljuje bogato ukrašena girlanda (str. 65–66). Girlande sa dečicom pojavice se i na fasadi zgrade na Trgu Republike 2, koju je projektovao Alfred Hajoš 1911. godine u stilu pozne bečke secesije (str. 67–68). Iste godine projektovana je palata u ulici Cara Dušana, čiji arhitekta je bio Pal Vadas (Vadász Pál, 1874–1944). On će u nekoliko polja na fasadi postaviti predstave arhitekture i žetelaštva, odnosno simbole grada. Ova kompleksna simbolika predstavlja vrhunac u narativnoj izražajnosti pozne secesije u predvečerje gašenja ovog osobenog bečkog stila (str. 70–75).

Tek deceniju nakon kraja Prvog svetskog rata u Subotici će se obnoviti monumentalna graditeljska delatnost, a arhitekte će ponovo posegnuti za skulpturom kao osnovnim sredstvom za ukrašavnje i prenošenje poruke. Tako se na fasadi Nićin Palate, koju je 1930. godine projektovao Ferenc Bede (Bedő Ferenc, 1890–1945) na zgradi izgrađenoj u stilu akademizma našao visoki reljef. Muškarac kao kovač i žena sa srpom u ruci kao žetelac treba da prenesu poruke snage i plodnosti (str. 75–77). Još kompleksniju simboliku imaju visoki

Devojke na prozoru, Korzo 4

reljefi na kući Armina Rota koju je projektovao isti autor dve godine docnije, u stilu čiste moderne. Na njoj su prikazane dve ženske figure od kojih jedna drži saksiju, a druga naspram nje goluba. Simbolika ovih atributa je višeslojna i može se tumačiti na različite načine, ali njihova osnovna zamisao je da prikažu vrline materinstva i lepote (str. 78–79). Alegorijske reljefe na obe građevine izradio je čuveni vajar Mihajl Kara (Kara Mihály 1887?–1970), koji je ostavio iza sebe nekoliko imponantnih reljefa i skulptura u Novom Sadu. Očigledno je da su skulptor

i arhitekta na ove dve građevine tesno sarađivali, što je odnos koji na prethodnim primerima samo možemo da naslutimo, ali ne i da potvrdimo jer nema pouzdanih istorijskih podataka.

Preovladavanjem modernizma do početka Drugog svetskog rata i posle njega sve do naših dana subotičke fasade bivaju lišene skulptoralnog ukrasa.

Na početku ukrašavanja subotičkih fasada skulpturom, nalaze se dva sakralna objekta: Katedrala svete Terezije Avilske i Franjevački samostan. Skulptura na njima ima izrazito simboličku ulogu, a u tehničkom smislu je izrađena veoma kvalitetno i precizno. Od polovine XIX veka skulpturama se ukrašavaju i profane građevine u velikom broju. Karakteristika ovog perioda je da arhitekti i graditelji samostalno biraju i stvaraju dekorativnu plastiku, što nije slučaj sa enterijerskim radovima koje izvode školovani slikari. Ovaj period karakteriše i upotreba nekoliko neostilova, kao i njihovo međusobno mešanje u eklektičkom maniru.

Ukratko, jedan od najznačajnijih subotičkih arhitekata ovog doba je Titus Mačković, koji u dekoraciji svojih palata bogato koristi skulpturu. Zna se da su mu inspiracije u oblikovanju skulptura na najamnoj palati

Samka Manojlovića bile Mikelandelove skulpture. U ovom razdoblju dominiraju stilovi neorenesanse i neobaroka, jer su oni najpogodniji za prikazivanje blagostanja

Skulptura Mihalja Kare, Trg Republike 2

i prestiža koji uživa novostvorena građanska klasa bogatih trgovaca i zanatlija. I zgrade Geze Kocke iz osamdesetih godina XIX veka, a naročito palate Ferenc Rajhla izgrađene u poslednjoj deceniji XIX veka u stilu neobaroka, ukrašene su takvim skulpturama. Upravo će ovaj arhitekta projektovanjem svoje najamne palate uneti značajne novine kroz pojavu novog arhitektonskog stila – secesije, koja će u Subotici imati posebna obeležja mađarske varijante secesije. Ona će iznedriti građevine bogato ukrašene dekorativnom plastikom izrađenom od Žolnai keramike. Tako su ukrašene: Leović palata, Sinagoga, Rajhlova palata, zgrada Putnik. Skulptura i reljefi na secesijskim građevinama biće više u funkciji prenosa dekorativnosti i izražajnosti samog objekta, što je u potpunosti u skladu sa stilom kome pripadaju.

Između dva svetska rata u Subotici je podignuto znatno manje objekata u odnosu na prethodne periode, ali u svakom slučaju reljefi i skulptura ostaju sastavni deo arhitektonskog stvaralaštva. Skulptura u ovom razdoblju ima zapaženo mesto kroz dela vajara Mihalja Kare, koji je u Subotici ostavio veliki trag. Njegove figure su alegorijskog karaktera i nalaze se na objektima koje je projektovao Ferenc Bede, kao što su palata Nićin i

Crvena kuća. Pred početak Drugog svetskog rata većina arhitekata odbaciće upotrebu skulpture u arhitekturi jer je ona bila u suprotnosti sa idejama modernizma koje su to vreme počele da preovlađuju. Tada skulptura potpuno nestaje sa fasada subotičkih građevina.

Fasadna skulptura predstavlja sastavni deo graditeljskog nasleđa Subotice. U potpunosti istražena i valorizovana doprinela je boljem poznavanju uticaja i razvoja arhitekture i preplitanju umetničkih tokova u našem gradu u poslednja tri veka. Bez obzira na to kolika su naša znanja o njoj, fasadna skulptura zajedno sa građevinama na kojima se nalazi predstavlja vizuelni identitet grada i utisnuta je duboko u sećanje svih onih koji u Subotici žive i koji je redovno posećuju. Stoga je i skromni cilj ove publikacije da nam približi saznanja o njoj ne bi li je bolje razumeli i ulagali više truda da je zaštitimo i sačuvamo za generacije koje dolaze.

ZAŠITA FASADNIH SKULPTURA I RELJEFA

mr Maja Rakočević Cvijanov

Materijali na fasadama u zaštićenom jezgru Subotice

Na subotičkim fasadama egzistiraju mnogi reljefi i samostojeće figure u različitim materijalima. Analizom i kataloškim popisom u ovoj publikaciji je obuhvaćen opus antropomorfni reljefi i skulptura, sa čestim spominjanjem zoomorfni reljefi u stilskim opisima. Međutim, na fasadama grada prisutno je mnogo više zoomorfni reljefi, zatim veliki broj floralni motiva, a javljaju se i šematizovani geometrijski spletovi detalja koje u okviru navedene tematike nismo posebno obradili.

Reljef je vajarska tehnika čiji je izraz u osnovi trodimenzionalan, tačnije, odaje utisak mase i dubine. Ova tehnika se sastoji u izvlačenju oblika iz podloge. U zavisnosti od toga koliko reljef duboko izlazi iz površine govorimo o plitkom, srednjem i visokom reljefu. U vajarskom jeziku često se upotrebljava izraz plastičan, što opisuje treću dimenziju sa izrazitim volumenom i

dubinom.

Na subotičkim fasadama nalazimo i slobodnostojeće figure, koje su obrađene i uobličene sa svih strana. Termin slobodne skulpture upotrebljava se za skulpturu koja je slobodna u prostoru.

Vrste materijala od kojih su pravljene fasadni reljefi u zaštićenoj zoni grada su gips, malter, veštački kamen, terakota, keramika, kamen i metal.

Gips

Hemijski naziv gipsa je kalcijumsulfat i potiče od latinske reči gypsos što znači kreda¹. U prirodi se nalazi obično uz kamenu so, a kao primese gipsa najčešće se javljaju kvarc, glina i karbonati. Kada je zrnaste strukture sličan je mermeru i naziva se alabaster. Najčešće je bele boje. Na 130 i 170 stepeni Celzijusovih potpuno gubi kristalnu vodu. On sedimentira (taloži se) pri isparavanju vode u plitkim morskim uvalama toplih klimatski zona širom sveta. Gips se javlja kao najzastupljeniji materijal i do danas se pokazao prilično otporan na spoljne uticaje. Iako je gips jeftiniji materijal, ima značajne prednosti jer ga je lako restaurirati i održavati. Najveći faktor propadanja

¹ Kostić, V.–Kostić, Lj., *Hemijsko-tehnološki leksikon*, 2005, 303–304.

elemenata od gipsa je uticaj vlage koji predstavlja opasnost za trajnost svakog materijala jer je prenosilac glavnih uzroka koji dovode do degradacije.

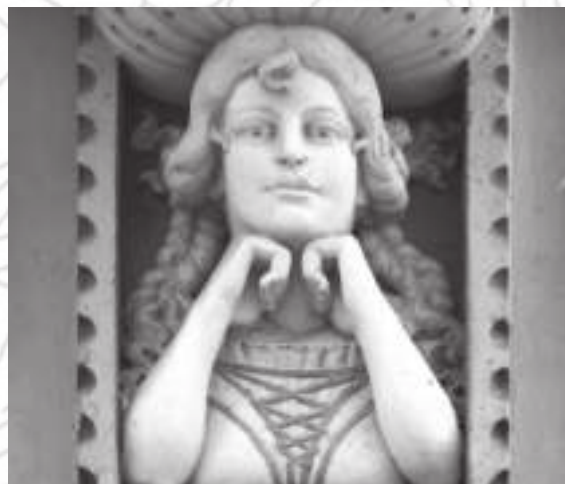
Gipsani reljef

Keramika

Osim gipsa, na subotičkim fasadama nalazimo keramiku koja se takođe pokazala kao otporan materijal i to zahvaljujući procesu u kome nastaje. Keramika se dobija pečenjem kaolina, koji je glavni sastojak u keramičkim proizvodima. Kaolin se u određenoj razmeri meša sa vodom i neplastičnim posnim materijalima kao što su pesak, ilovača i slično. Eventualno se dodaju topitelji (feldspat ili oksidi gvožđa) i sredstva za bojenje poput metalnih oksida². Nakon oblikovanja objekti se

²Kostić, V. – Kostić, Lj., *Hemijsko-tehnoški leksikon*, 2005, 449.

postepeno suše pri čemu ilovača i silicijum-dioksid na visokim temperaturama reaguju, pa se hlađenjem očvršćavaju i stvrđavaju, što ih čini otpornim za trajno postavljanje na fasadama.

Reljef od Žolnai keramike

Terakota

Za razliku od keramike, elementi od terakote su mnogo krhiji i kraćeg trajanja, te ih je potrebno češće restaurirati,

a ponekad čak i zameniti novim. Terakota se pravi od čiste gline koja se peče na visokim temperaturama.

Figura od terakote pre konzervacije i restauracije

Tamnije je boje, obično crvene zbog primesa oksida gvožđa. Od nje se izrađuju različite figure i ornamenti, ali unutrašnja struktura i proces dobijanja materijala nisu toliko složeni kao kod keramike.

Ukoliko su izvođači želeli da uštede, ugrađujući elemente od terakote umesto od keramike, to se odrazilo na postojanost fasade jednog objekta, a samim tim i na njegovu hitniju rekonstrukciju. Takav primer imamo na Sinagogi, kojoj je za razliku od Gradske kuće potrebna izrada novih fasadnih reljefa, jer su elementi od terakote trajno uništeni. Suprotno fasadi Gradske kuće, ukrasi izvedeni od pirogranita i nakon 100 godina uspešno odolevaju vremenu.

³Kunc, V., *Enciklopedijski hemijski priručnik za svakog*, 1953, 122.

Gvožđe

Na fasadama grada nalazimo i figure od gvožđa. Sirovo gvožđe se dobija u visokim pećima iz oksidnih ruda³. Tada se uliva u specijalno napravljene kalupe, a nakon hlađenja dobija izuzetnu čvrstoću. Nakon vađenja iz kalupa potrebno je površinu materijala obraditi poliranjem, patiniranjem ili čak bojenjem. Skulpture od gvožđa sklone su korodiranju, tačnije stvaranju fleka nastalih hemijskim procesima u dodiru sa vlagom i kišnicom.

Skulptura od gvožđa

Međutim, lako ih je održavati pomoću antikorozivnih pasti i sredstava, kao i stavljanjem zaštite. Sreća je da gvožđe nije popularan materijal kao bronza, koja se krade da bi se topila i prerađivala. Dekorativnih elemenata od bronce nemamo na našim objektima, osim u vidu spomen ploča, koje nisu predmetna oblast ove publikacije. Međutim, na kapijama i u prozorskim okvirima nalazimo reljefnu dekoraciju u drugim metalima kao što je grb na kapiji Gradske kuće i maske na gradskoj palati u ulici Cara Dušana 1.

Malter

Malter je pre svega vezivni materijal, vezivno sredstvo i ima široku primenu u građevinarstvu ali se koristi i za odlivanje dekorativnih elemenata na fasadama. Malteri se obično dele na vazdušne (otvrdnjavaju samo na vazduhu) i hidraulične (otvrdnjavaju na vazduhu i na vodi). U praksi se najčešće koristi krečni malter, smeša gašenog kreča i peska sa vodom, koji se posle upotrebe vremenom osuši i otvrdne⁴. Nakon izvesnog vremena ovi materijali se razaraju pod dejstvom atmosferilija. Tokom vremena unutrašnja struktura reljefa može se toliko izmeniti, da je

⁴ Kunc, V., *Enciklopedijski hemijski priručnik za svakog*, 1953, 122.

bolje dekorativne elemente ponovo odliti, nego pristupiti konzervaciji i restauraciji.

Reljef od maltera

Veštački kamen

Veštački kamen je smeša agregata i veziva u određenoj srazmeri. Agregati mogu biti mermerni i kvarcni, različite granulacije, čvrstoće i tvrdoće. Agregati se mešaju sa vezivnim komponentama kao što je cement ili kreč. Polimeri se koriste za poboljšavanje svojstava vezivnim

komponentama, a to su polivinil acetat, prirodni i sintetički kaučuk-lateks, emulzije bitumena i sl.⁵ Neretko su reljefi pravljeni od veštačkog kamena, za čiju izradu treba relativno malo vremena u odnosu na reljefe i figure koji se klešu od kamena. Međutim, zbog svog sastava reljefi izvedeni na bazi cementa i kreča skloniji su propadanju. Veštački kamen je podložan degradaciji, što dovodi do zamora materijala.

Reljef od veštačkog kamena

Kamen

Jedna od najvažnijih karakteristika kamenih materijala je njihova tvrdoća. Sve stene su formirane od određenih minerala, koji predstavljaju fizički i hemijski homogena tela

⁵Dragičević, M. Lj. – Ršumović, M. M., *Konzervacija i restauracija kamena*, 2008, 78.

⁶Dragičević, M. Lj., *Savremeni materijali u zaštiti spomenika kulture*, 1996, 110–112.

nastala u zemljinoj kori kao rezultat određenih hemizama i fizičkih dejstava. U zavisnosti od uslova nastanka stene se dele na tri grupe: magmatske stene (eruptivne, dubinske i površinske) koje su nastale u toku procesa kristalizacije prirodnog silikatnog rastopa – magme, zatim na sedimentne stene koje su formirane na površini Zemljine kore kao produkt raspadanja starijih stena i na metamorfne stene, nastale prekrystalizacijom i preobražajem nekih ranije postojećih stena u izmenjenim fizičko–hemijским uslovima⁶.

Na subotičkim fasadama nalazimo figuraciju od kamena u mermeru, trahitu i peščaru. Mermer spada u grupu metamornih stena, peščar u grupu sedimentnih stena, a trahit je sedimentna stena krečnjačkog sastava.

Reljef od kamena

ELEMENTI RAĐENI PO KALUPU

Mnogi fasadni elementni rađeni su po kalupu i kupljeni u gipsarskoj radionici. Takve primere nalazimo na fasadama Titusa Mačkovića (1851–1919) u Subotici. Na primer, fasade na objektima u ulici Korzo 11 iz 1891. godine i na objektu na uglu Zmaj Jovine i ulice Arsenija Čarnojevića, imaju iste dekorativne elemente koji se ponavljaju u nadprozorskim timpanonima obojenim različitom fasadnom farbom.

Korzo 11, 1891.

U vrlo sličnom maniru, u punijoj plastici, akcentovana je fasadna dekoracija na objektu Matije Gupca 14 iz

Ugao Zmaj Jovine i Arsenija Čarnojevića

1884. godine, koju je takođe projektovao Titus Mačković. Neorenesansni motiv putenih anđela jedini je ukras na eklektičkoj fasadi, kao i na fasadi objekta na Somborskom putu, osim što u ovom drugom slučaju anđeli gledaju na suprotnu stranu.

Takođe na fasadama pronalazimo i druge primere serijskih dekorativnih elemenata, kao što je maska na fasadi Somborskog puta 4 iz 1897. godine, koju je projektovao Geza Kocka (Koczka Géza, ?–1912.) i maska na fasadi objekta u Zagrebačkoj 19. Iznad ulazne

Somborski put 1, 1888.

kapije u stilizovanom medaljonu nalazi se gipsana maska u punoj plastici.

Matije Gupca 14, 1884.

Somborski put 4, 1897.

Zagrebačka 19

Primere maski rađenih po kalupu mogli smo videti na primerima sa prikazom muškog lica u Štrosmajerovoj ulici broj 5 na „Kući Marije Zarić“ iz 1898. godine, koja je građena u stilu eklektike po projektu Milana Zarića, kao i na „Najamnoj kući Marije Kolarić“ u ulici Maksima Gorkog 20, koju je 1900. godine, takođe projektovao Milan Zarić sa Nikolom Markovićem. Verovatno je projektant želeo da ponovi detalj na fasadi rađenoj dve godine kasnije. Na žalost, maska sa objekta u ulici Maksima Gorkog iz nepoznatih razloga više ne postoji, kao i drugi detalji koji su bili smešteni u konzolama ispod balkona. Jedini dokaz o njihovom postojanju je foto-dokumentacija iz 2005.

godine na kojoj možemo da utvrdimo da se radi o istim predlošcima koji su na drugačije načine i pod drugim uglovima postavljeni da ukrašavaju ove objekte. Slojevi prašine i blizina auto-puta na elementima zgrade u ulici Maksima Gorkog ostavili su drugačije tragove vremena. Zato su maske pod uticajima hemijsko-bioloških faktora doživele različite promene na površini materijala. Tim razlikama doprinela je i osnovna boja, jednako kao i sastav fasadne farbe.

Štrosmajerova 5, 1898.

Maksima Gorkog 20, 1900.

Eklektičke fasade često su akcentovane konzolama sa motivom ženskih glava. Neke od njih takođe su rađene tipski. Iznad otvora postavljene su po dve konzole koje u nizu podržavaju timpanon jednostavne konstrukcije.

Laze Mamužića 27, 1880.

Petra Drapšina 11, 1889.

Atlasi po pravilu uvek naglašavaju balkone i erkere. Prilikom istraživanja smo utvrdili da je figura Atlanta izlivena od terakote, kao dekorativni element koji se u to vreme serijski proizvodio. Identične primerke nalazimo na fasadama u Baji, u Mađarskoj, u Subotici i Beogradu. U Subotici je smešten u prizemnom delu tzv. Milinovićeve najamne kuće u Rudić ulici 2, koju je projektovao Titus Mačković, u stilu eklektike sa elementima baroka, renesanse i klasicizma 1879.godine.⁷ Titus Mačković je figuru Atlanta na uglu objekta, preuzeo iz prvobitnog projekta ove zgrade od arhitekta Nandora Vagnera. Zato na ovoj fasadi ne nalazimo samo odlike

⁷Vujinović-Aladžić-Grlica, *Gradotvorci*, I, 2004, 226–229.

Subotica, 1879.

Baja, Mađarska, 1896.

Beograd, kraj XIX veka

Mačkovićevog stila, nego i drugog autora, što čini ovu fasadu zanimljivijom i bogatijom u smislu dekoracije.

Na uglu objekta je telo Atlanta postavljeno tako da od struka na gore izrasta iz velike jonske volute ukrašene palmetom, dok su njegove ruke podignute iznad glave držeći teret erкера. Voluta koja predstavlja bazu Atlanta do sada je bila više puta restaurirana i popravljana, a nakon toga ofarbana fasadnim premazom. S obzirom da se vlaga sliva ispod erкера niz figuru Atlanta, najviše se zadržava u prizemnom pojasu, što slabi čvrstoću materijala. Ovde je profilacija čoška ujedno i najuža, a

Korzo 8 Subotica, oko 1880.

kombinacija tereta na već oslabljenom materijalu dovodi do stalnog pucanja. Nasuprot subotičkom Atlantu koji nosi erker ugaonog objekta, u Baji nalazimo dva Atlanta kako nose centralni balkon, a smešteni su sa obe strane glavnog ulaza Gradske kuće čiji je današnji izgled projektovao Mihajl Jenei (Jeney Mihály) 1896. godine u stilu neorenesanse. Gradska kuća u Baji nalazi se na Trgu Svetog Trojstva 1. Ovakve Atlante nalazimo još u Beogradu u Knez Mihajlovoj 52 kako akcentuju arhitektonske detalje fasade.⁸

⁸ Јаковљевић, З., Фасадна скулптура у Београду – проблеми заштите, 1992, 178.

Smešteni su sa obe strane ulaza i za razliku od onih u Baji, čija se tela od struka nadole identično završavaju, beogradski Atlanti imaju drugačije dekorativno rešenje donjeg dela reljefa. Vrlo slične figure, ali ne iste, nalazimo u Segedinu i u Senti. Serijsku izradu skulptura od terakote nalazimo i na drugim zgradama. Kompozicije koje predstavljaju mitske ličnosti proizvodile su se kako bi ukrašavale eklektične fasade, najčešće iznad lučnih otvora. Objekat u Subotici u ulici Korzo 8, poznat kao Manojlović palata, nešto je mlađi od objekata u Beogradu na kojima nalazimo identične motive dekorativne plastike. U Resavskoj ulici 18, na fasadi objekta iz 1890. godine

postavljena je identična muška figura u poluležećem položaju, koju na subotičkoj fasadi prepoznamo kao Zeusa. Na beogradskoj fasadi je ova muška figura ukomponovana sa još jednom figurom muškarca. Fasadni elementi mogli su se kombinovati sa odabranim figurama za koje je očito postojala kataloška ponuda. U odnosu na izbor naručioca, kroz ikonografiju i značenja alegorijskih skulptura, možemo tumačiti stremljenja, status i trendove kojima su investitori težili.

Daljem prilogu za primere figura rađenih po kalupu mogu poslužiti secesijske maske devojke napravljene od

Resavska 18, Beograd 1890.

gipsa, postavljene na fasadi Kulturno umetničkog društva „Nepker” (Népkör) u ulici Lajoša Košuta 4 u Subotici. Objekat je projektovao István Váci (Váczi István) u stilu pozne secesije i izgrađen je 1926. godine.

Iste takve maske nalazimo u neposrednoj blizini

Lajoša Košuta 4, 1926.

Tolstojeva 3, 1907.

„Nepkera” u Tolstojevoj 3, na kući Istvána Losa (Loósz István). Ovu kuću je dvadest godina pre „Nepkera”

⁹Dokumentacija MZZSK Subotica

¹⁰Istorijski arhiv Subotica, F: 57.3, 1884–1893. reg. A

projektovao Lipot Balog (Balogh Lipót) u secesijskom stilu, još 1907. godine.⁹

Primena tipskih reljefa na fasadama javljala se u svim stilovima, najviše od gipsa i terakote, koji su se lako ulivali u kalupe i serijski proizvodili i prodavali. Jedna takva fabrika na području nekadašnje Austro–Ugarske monarhije bila je fabrika glinene robe Viktora Brausvetera (Brauseweter Wagram), koja i danas postoji i nalazi se u Austriji, u Beču. Proizvodila je raznovrsne fasadne elemente kao što su ukrasne konzole, kapiteli, frizovi, tako i najrazličitije reljefe, sve do celih figura i slobodnostojećih kompozicija.

U subotičkom Istorijskom arhivu postoji podatak o „likorescu” Mihalju Eberhartu (Eberhardt Mihály, ? – 1909) koji se prijavio 1885. godine kao majstor koji pravi likove od gipsa, sa dozvolom za rad koju je stekao u Segedinu 1878. godine.¹⁰ Nisu nam poznate radionice koje su u to vreme proizvodile navedene primerke ukrasnih elemenata na fasadama u Subotici.

Uzroci propadanja fasadnih reljefa

U današnje vreme objekti propadaju znatno brže pod uticajem tekovina civilizacije, nego što je to bio slučaj u prethodim vekovima.

Različiti faktori utiču na propadanje materijala. Površinska degradacija materijala odvija se delovanjem faktora u vazduhu i atmosferi ili pod uticajem različitih procesa koji se odvijaju u zemlji. Na ovaj način materijali postaju rastresiti, a vreme propadanja zavisi od karaktera materijala, vrste uticaja kojima su izloženi i snage njihovog intenziteta.

U odnosu na uzročnike propadanja, na promene nastale pod fizičkim, biološkim i hemijskim uticajima ili pod uticajem ljudskog faktora nastaju različita oštećenja na materijalu i unutar njega, kao što su: poroznost materijala, krunjenje površine, ljuštenje i pojava potklobučenja, pucaanje materijala, zamor materijala, raspadanje materijala, lomljenje i slično.

Fizički uzroci predstavljaju uticaj mraza, toplotne napone, habanje izazvano vetrom koji sadrži čvrste čestice i sl. Glavni uzročnik nepostojanosti kamena prema mrazu je prisustvo vlage u njegovim porama. Led nastao

smrzavanjem vode ima zapreminu koja je za oko 10% veća od zapremine vode, stoga zidovi kapilarnih pora i šupljina bivaju izloženi velikim pritiscima i jačini napona, koji pre ili kasnije dovode do pucanja.

Kada je u toku dana kamen izložen uticaju sunčevih zraka, noćno zračenje će preokrenuti izvor toplote i tako uspostaviti kontinuirani ciklus diferencijalnih napona između površine i jezgra kamena. Pod ekstremnim klimatskim uslovima ovakva reverzija napona može da izazove zamor materijala i da prouzrokuje pojavu pukotina.

Biološki uzroci degradacije ogledaju se u prisustvu mikroflore na površini materijala, koja izaziva oštećenja estetske i strukturne prirode.

Među njima nalazimo lišajeve, mahovine, alge i gljivice. Postoji više vrsta lišajeva, a karakteriše ih da podnose ekstremne temperaturne uslove i dugo mogu da opstanu bez vlage.

Mehanička oštećenja izazvana prisustvom lišajeva nastaju zbog velike apsorpcije, usled čega se javlja nabubrelost endolitnih delova koji se ponašaju kao klinovi. Lišajevi mogu fizički da oštete kamen jer hife mogu da prodru u kamen do 15 milimetara.

Mahovine se brže stvaraju na poroznim vrstama kamena i materijalima koji zadržavaju veću količinu vlage. Prisustvo mahovine ukazuje na visok sadržaj vlage i predstavlja početak procesa ozbiljne degradacije kamena.

Alge se u zavisnosti od uslova vlažnosti javljaju u obliku praha zelene, crvene i mrke boje ili kao sluzavi filamenta. Javljaju se kod svih tipova površina, a uspevaju i u industrijski zagađenoj atmosferi. Iako ne ispoljavaju razorno dejstvo na građevinske materijale i kamene površine, one su estetski neprihvatljive. U simbiozi sa gljivicama stvaraju uslove za nastanak lišajeva.

Gljivice (buđ i plesan) javljaju se u obliku tačaka ili fleka koje se šire i ostavljaju na površini sivo-zeleni, crni ili mrki baršunasti sloj. One se retko pojavljuju same na kamenu, jer se hrane organskim materijalima.¹¹

Hemijski uzroci propadanja nastaju pod uticajem erozije, kišnice, korozije i soli.

Erozija je uobičajeni naziv za razorno delovanje kišnice, koje se odvija tako što udari kišnih kapi mehanički izbijaju slabije vezane čestice sa kamene površine i tako menjaju površinski izgled reljefa.

Kišnica nagriza materijale hemijskim putem tako što

u sebi sadrži ugljendioksid koji sa vodom stvara ugljenu kiselinu.

Korozija je hemijska degradacija koja nastaje u hemijskoj reakciji ugljendioksida i hladne kišnice i odvija se dosta sporo.

Produkt koroziono-erozijskih procesa degradacije materijala, formiran u obliku sloja na njegovoj površini, kod nas je poznat kao patina. Početna faza patine predstavlja zaštitni sloj za osnovni materijal, ali kad sloj postane deblji, u kasnijim fazama, formira se ljuska koja ima različita svojstva u odnosu na svojstva podloge i potpomaže degradaciju materijala.

Sva mineralna veziva (cement, kreč, hidraulični kreč) u kontaktu sa sulfatima i u prisustvu vlage povećavaju zapremine koje prouzrokuju pojavu pukotina, odvajanja i razdvajanja materijala. Da bi se ovi procesi usporili, površine se moraju konsolidovati.

Soli u kamenu mogu biti različitog hemijskog satava i porekla. Najčešće su iz sulfata, hlorida i nitrata.

Kada se kristalizacija odvija u pornom procesu kamena, ona izaziva veoma visok pritisak zbog čega se kamen raspada u obliku ljsaka. Penjanje kapilarne vlage je veoma česta pojava i uzrok degradacije mnogih objekata,

¹¹ Dragičević M. Lj. – Ršumović M. M., *Konzervacija i restauracija kamena*, 2008, 42–52.

a zajedno sa vlagom transportuju se rastvorljive soli, koje kristalizacijom pritiscima uzrokuju degradaciju materijala. Kapilarna vlaga iz zemlje otklanja se manje ili više uspešno na više načina, a predstavlja konstantno prisutan problem kod spomenika od kamena.

Ljudski faktor je jedan od uzroka degradacije kamena. Izazvan je ratovima, zagađenjem okoline, paljenjem, vandalizmom, grafitima.¹²

Svaki spomenik, skulptura ili reljef je problem za sebe i zato se metode i sredstva zaštite biraju u odnosu na stanje spomenika, štetne faktore koji ga ugrožavaju i vrstu materijala od kojeg je sačinjen.

U dosadašnjoj praksi Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Subotica, na području zaštićenog jezgra Subotice izvedene su uspešne konzervacije tokom svih procesa i postupaka.

Kako bi se utvrdila dijagnoza potrebna za kvalitetnu sanaciju spomenika, svim konzervatorskim radovima prethodi izrada tekstualne, tehničke, fotografske i kompjuterske dokumentacije postojećeg stanja i niz dodatnih istraživanja, zatim istorijsko-umetnička istraživanja kao i razne promene, dogradnje, rekonstrukcije u prethodnim periodima, uzimanje uzoraka materijala i

slanje na analizu, kako bi se ustanovile vrste kamena, nastalih oštećenja, ali i poznavanje klimatskih uslova kao što su vlažnost, temperatura, aero zagađenost.

Od tačnosti utvrđenog stanja zavisi i izbor pojedinih vrsta materijala sa kojim se moraju obaviti konzervatorsko-restauratorski radovi. Analizu, foto-dokumentaciju, nacрте i grafičku dokumentaciju treba raditi u toku i na kraju konzervatorskih radova.

Na osnovu svih prikupljenih podataka dobijenih ozbiljnim istraživačkim radovima, angažovanjem različitih stručnih profila, kao što su istoričari umetnosti, hemičari, petrolozi, statičari, tehnolozi, tehničari, izrađuje se projekat konzervatorsko-restauratorskih radova.

U dosadašnjoj praksi Zavoda, na području zaštićenog jezgra Subotice izvedene su uspešne konzervacije tokom svih procesa i postupaka.

Veza između restauracije i umetničkog dela je neraskidiva, budući da umetničko delo uslovljava restauraciju, a ne obrnuto. Fizička konzistentnost dela mora nužno imati prioritet, jer predstavlja stvarno mesto materijalizacije umetničke predstave i obezbeđuje prenošenje forme u budućnost. Ukoliko se utvrdi da je stanje umetničkog dela takvo da zahteva žrtvovanje

¹² Dragičević M. Lj. – Ršumović M. M., *Konzervacija i restauracija kamena*, 2008, 42–52.

jednog dela njegove materijalne konzistentnosti, intervencija mora da bude izvedena prema estetskom zahtevu.¹³

Mapa sa granicama zaštićenog gradskog jezgra

Primeri figuralnih fasadnih reljefa i skulptura u zoni zaštićenog jezgra Subotice

Pojam zaštićenog jezgra odnosi se na pravni status koji se reguliše Zakonom o nepokretnim kulturnim dobrima.

¹³Бранди, Ч., *Теорија реставрације*, 2007, 36–39

Zaštićeno jezgro Subotice uživa status prostorno kulturno - istorijske celine koja ima svoje tačno određene granice (Službeni list APV br. 25 od 28. oktobra 1991. godine). Subotičko gradsko jezgro je spomenik kulture od velikog značaja i sve nepokretnosti su automatski pod zaštitom koje ono uživa. Na osnovu granica i kontakt zone Zavod je nadležan da čuva nepokreta kulturna dobra u okviru navedene celine. Takođe, neki objekti su pojedinačno vrednovani sami za sebe i pojedinačno imaju status od izuzetnog značaja. Neke druge nepokretnosti nemaju taj značaj ali pošto su u zoni zaštite, pristupa im se sa posebnom pažnjom. Zavodi za zaštitu spomenika kulture predlažu i pokreću postupke zaštite.

Objekti koji su izabrani za primere figuralnih fasadnih reljefa u zaštićenom jezgru kategorizovani su prema starosti, tj. godini nastanka

1.NAJSTARIJA SKULPTURA GRADA (1785–1797)

Tehnički crtež iz dokumentacije MZZSK¹⁴ Subotica

Katedrala svete Terezije Avilske nalazi se u Parku svete Terezije, na rubu zone zaštićenog jezgra. Izgradnja crkve je počela 1773, na osnovu projekta Ferenc Kaufmana (Kauffmann Ferenc, XVIII vek) na dan Svete Terezije Avilske, kojoj je crkva posvećena.¹⁵ Njen lik se nalazi i na

¹⁴MZZSK je skraćenica od Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica.

¹⁵Dokumentacija Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Subotica, u daljem tekstu MZZSK.

grbu grada Subotice. Živela je u XVI veku i bila opatica iz španskog grada Avile (Ávila).

Na osnovu projekta Titusa Mačkovića 1888. godine je započeto proširenje i restauracija crkve.¹⁶

Bogorodica

U atici krova bazilike smešten je reljef sa simbolom „svevidećeg oka“. Iznad njega, na vrhu zabata, između dva tornja uzdiže se figura Bezgrešne Bogorodice, klesana u baroknom stilu, sa plaštom koji izgleda kao da vijori na vetru. Figura je naručena od budimskog kamenoresca Friđeša Helda (Held Frigyes, ? –1822), u visini od osam stopa. Na naznačeno mesto skulpturu je ugradio Ferenc Mauer, mesni zidar. Izdatak izrade i postavljanja je iznosio 212 fotinti i 30 krajcara.¹⁷ Troškovi vezani za izradu ove skulpture prvi put se spominju 1785-te, a postoji podatak da je ona postavljena 1797. godine.¹⁸ Globus obavlja zmija koja simboliše grehe sveta pod nogama Bezgrešne Bogorodice. Iznad Bogorodičine glave nalazi se oreol sa 12 zvezdica. U desnoj ruci drži struk ljiljana, jedan od simbola Bogorodice, tačnije njene nevinosti. Oreol i ljiljan su izvedeni od metala. Skulptura je u dobrom stanju i predstavlja jedini primer klesane skulpture na objektima u našem gradu. Raskošne barokne obrade i vrsnog klesaćkog umeća odoleva uticajima vetra i kiše.

Usled unutrašnjih naprezanja tla, Katedrala svete Terezije Avilske je dobila pukotinu po celoj vertikali. Ipak, skulptura od kamena opstaje i pod uticajima unutrašnjih

¹⁶ Vaš-Vujinović-Bolić, *Crkva Svete Tereze Avilske*, 2003, 3–7.

¹⁷ Tormásy G., *A szabadkai római kath. Főplébánia története*, 1883.

¹⁸ Gajdos, T., *Szabadka képzőművészete*, 1995, 23.

napona i vibracija. Način restauracije kamena odvija se u procesima. Pukotine se popunjavaju u zavisnosti od

Bogorodica detalj skulpture

stepena oštećenja. Premošćuju se plombiranjem, gde je za ispun potrebno napraviti smešu agregata i veziva u određenoj srazmeri. Na kraju se pukotine koloristički usklađuju sa originalnim kamenom. Čišćenju kamena može se pristupiti na više načina. Mehaničko čišćenje se uglavnom primenjuje za čišćenje peščara i peščara grubo zrnaste strukture. Čišćenje pomoću hemijskih sredstava koristi se kada nečistoća prodre dublje u kamen, a za

uklanjanje mrlja podrazumevaju se paste i hemikalije. Na kraju konzervacije potrebno je zaštititi skulpturu od uticaja kiše, mraza, zagađenja, kao i od nastanka mikroflora. Zaštita ima delovanje 3 do 5 godina i najčešće je na bazi silikona ili disperzije akrilatnog voska.

Grb grad iznad kapije Katedrale svete Terezije Avilske

Iznad ulaza u samu crkvu nalazi se grb Subotice podeljen na tri polja: u gornjoj levoj strani nalazi se Sveta Terezija Avilska, u desnoj figura Bogorodice sa malim Isusom, a u donjem delu je figura lava sa uzdignutim mačem. Nad grbom se izdiže zlatna kruna. Ispod grba

je reljefno ispisana 1779. godina kada je Subotica dobila status slobodnog kraljevskog grada. U reljefu, sa obe strane grba prikazane su figure koje simbolišu ono što grad treba da pruži da bi dobio taj status, a to je plodna zemlja i zbrinuta vojska. Simboli su predstavljeni ženskom figurom koja u jednoj ruci drži korpu izobilja, a u drugoj snop žita, sve ono što plodno tlo ravnice može da pruži. Muška figura u vojnoj uniformi drži podignut mač, što simbolizuje vojsku.¹⁹ Iako ovaj grb pripada heraldici, zbog izuzetno detaljne obrade predstavlja vajarsko delo samo za sebe.

Zavod je pripremio projekat na osnovu koga je predviđena restauracija cele fasade i sanacija pukotine na sredini objekta. Čekaju se sredstva kako bi se ovaj poduhvat uspešno realizovao u jednoj etapi.

2. JOŽEF HUBER: GROBNA PLOČA PORODICE KOIN (1827)

Na fasadi Franjevačke crkve postoji klasicistički reljef. Crkva se nalazi na Trgu cara Jovana Nenada 13. Na mestu ovog objekta nekada se nalazilo utvrđenje koje je 1470. podigao vlastelin Pongrac od Dengelega.²⁰ Nakon progona Turaka iz tvrđave, ovde naseljeni franjevci osnivaju kapelu i manastir. Godine 1730. cela tvrđava je pretvorena u crkvu kojoj je dograđen i samostan. Temeljna obnova crkve započela je 1907. godine kada je objekat proširen i obnovljen u stilu neoromanike.²¹ Današnji izgled crkva dobija na osnovu projekta budimpeštanskog arhitekta Šandora Ajngera (Aigner Sándor, 1857–1912).²²

Reljef se nalazi ispod arkada koje vode u glavni brod sa leve strane ulaza u Franjevačku crkvu. Delo je to Jožefa Hubera (Huber József, 1777–1832) poznatog vajara, učenika bečke Akademije likovnih umetnosti, koji je između ostalog radio i u Parizu na kamenorezačkim radovima vezanim za objekat Luvra. Ovo je jedno od tipskih rešenja nadgrobne ploče tog vremena. Klesan je izuzetnim majstorskim umećem u crvenom mermeru.

¹⁹ Bačić, S., *Povelje slobodnih kraljevskih gradova Novog Sada, Sombora i Subotice*, 1995, 96.

²⁰ Madar, L., *Ilustrovana istorija Subotice*, 2004, 19.

²¹ Sekulić, A., *Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici*, 1978, 32, 96–100.

²² Dokumentacija MZZSK, Subotica.

²³ *Művészet Magyarországon 1780–1830*, 1980, 284–285

Ovaj kamen je popularan zbog svoje crvene boje koja se retko nalazi među mermernim stenama. U donjem levom uglu kompozicije, pored potpisa autora i naznačenog grada Pešte, gde je reljef nastao, nalazimo i uklesanu 1827. godinu. Ploča je najstariji primer klasicističkog reljefa u zoni zaštićenog jezgra.

Reljef prikazuje žensku figuru naslonjenu na urnu i ima na glavi tzv. večiti plamen. Reljef je klesan vrlo plastično, naglašavajući prozirnost tkanine ispod koje se u punom realizmu pojavljuju akcenti stopala, šaka i lica. Klasicistički stil ogleda se u tretiranju glavnih partija kompozicije kao i u linearnom izrazu kojim se naglašavaju crtež i dubina. Ženska figura je naslonjena na urnu čiji vrat obavića zmija koja grize svoj rep simbolišući beskonačnost. Na urni je tekst posvećen Mihalju Koinu, koji je preminuo 7. decembra 1817. godine, a koji je 17 godina bio narodni poslanik i 19 godina gradski savetnik. Ovaj epitaf dokumentuje vredne podatke o jednoj od poznatih ličnosti Subotice. Tekst na urni, na koju se naslanja ženska figura glasi:

„Néhai

Tekintetes Koin Mihály Úrnak
Királyi Szabad Városunk 17 évekig volt

Reljef Jožefa Hubera ,1827.

Népszószóllójáának

S ez után.19 Esztendőig Érdemes Tanátsossának

Ki 1817nek 7dik decemberén el=hunyt

73 Nyarat látva_

És Élete hiv Társáának”

Ženska figura u levoj ruci drži svitak sa uklesanim tekstom koji je posvećen Jakabu Koinu, preminulom 11. decembra 1826. godine. Epitaf je dala izraditi njegova udovica Terezija Marija Antunović Almaši 1827. godine, naručivši ovaj reljef od vajara Jožefa Hubera.

„Koin Jakab Úrnak

Ki Élete 57dik Évét

Á múlt Év December 12kén

gyászszos halállal bezárta

Itt nyu vó áldott hamvain áll

E bús Emlék.

Ennzyi Drágáinak enyészeten

Méltó zokogásai között_

Örök hála”, és poráig

Hü-Szeretetnek érzelmeiben

Az elhunytak betses Neveit

Ezzel tisztelni akarta

Az elflejthetlen Kegyes Férjnek

Franjevačka crkva

Gyászoló bús Özvegye

Almási Antunovits Theresia

Mariaris Árvátskájával.

1827.”

Na postolju urne ispisan je tekst koji je posvećen „Márii Krixanovits” koja je preminula 29. januara 1811. godine.

„ Krixanovits Máriának

Ki 1811nek 29 dik januariusán

Örökre boldog lett
Földi pályájának 62dikén
Ezeknek mint legjobb Nevelőknek,
Drága Szülőknek Szives Rokornak
Remek Keresztényeknek, Ember Társok
Jóltévőinek_
Úgy
Magokhoz legméltóbb egyetlen egy
Fioknak.”

U samom dnu postolja uklesani su podaci o autoru
i godini izrade reljefa:

„Fecit Ios: Huber. Pestheinni: A: 1827.”

Reljef je u vrlo dobrom stanju, s obzirom da je lučnim svodom, ispod koga se nalazi, zaštićen od vlage. Po naborima tkanine prisutni su razni slojevi nečistoća nastali pod uticajem atmosferilija. Međutim, prilikom tekućeg održavanja, od nanošenja hemijskih sredstava za čišćenje, nastale su bele fleke na površinskom sloju reljefa. Kako bi se ovakvi reljefi čuvali, potrebno je nakon pranja, temeljno ispiranje kamena čistom vodom, pod pritiskom. Nakon čišćenja nanosi se zaštitni sloj na bazi akrilatnog voska, koji omogućava lakše i efikasnije održavanje površine materijala.

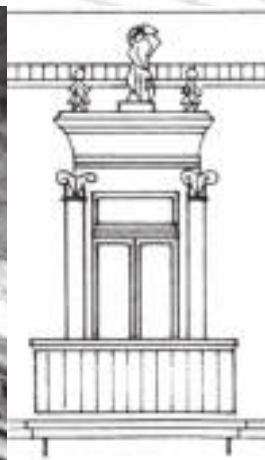
²⁴Dokumentacija MZZSK Subotica; Vujnović-Aladžić-Grlica, *Gradotvorci*, II, 2006, 38–41

3. MINIJATURNA DEKORATIVNA PLASTIKA (1854–1893)

Zgrada u ulici Matka Vukovića 6 projektovana je u neoklasicističkom stilu u drugoj polovini XIX veka. Prema stilskim karakteristikama objekta i sačuvanoj staroj fotografiji iz 70-ih godina XIX veka može se zaključiti da je to bila jedna od prvih spratnica na potezu ove ulice.²⁰⁴ Zapaža se da u to vreme nije postojao balkon, on je dodat tokom budućih adaptacija, kao i dekorativni elementi u centralnom delu zgrade. Tada objekat dobija izgled koji je do danas u potpunosti očuvan u spratnom delu. Zbog raznih adaptacija krajem XIX veka može se reći da objekat čini neobičan spoj raznih stilskih elemenata.

Na spratnom delu fasade, iznad balkonskog prozora locirana je minijaturna figura žene sa korpom izobilja na glavi. Sa njene obe strane nalaze se samostojeće figure dece. Ženska figura stoji u kontrapostu, do struka obavijena tkaninom koju graciozno pridržava desnom rukom. Lice figure je detaljno izvedeno sa naglašenom punđom antičkog izgleda. Skulptura je izuzetnog umetničkog kvaliteta, napravljena od terakote. Mali format, zatim činjenica da je slobodnostojeća figura, a

naročito klasicistički tretman forme predstavljaju značajan primer umetničkog dela i zahtevaju posebnu pažnju.

Detalj tehničkog crteža,
MZZSK Subotica

Zavod je 1991.godine izdao mere tehničke zaštite za restauraciju cele fasade zajedno sa fasadnim dekorativnim elementima. Tri skulpture bile su očišćene i restaurirane pod stručnim nadzorom. Od tada, u dobrom stanju je samo centralna ženska figura, dok je desna skulptura deteta vidno oštećenih ekstremiteta, bez glave i šaka. Sa leve strane više ne postoji simetrična figura, mada

je ranije postojala. Intervencije u koje se trenutno ulaže odnose se na otvaranje portala i otvora za poslovne prostore i prodavnice. U međuvremenu fasada čeka svoju ponovnu restauraciju.

Vladimira Nazora 9

Ovaj format samostojeće figure spada u oblast minijaturnih figura. U zaštićenom jezgru pojavljuju se i druge minijaturne vajarske forme u vidu maski ili celih glava, ali je ova ženska figura sa još dve manje sa obe strane, jedina u oblasti samostojećih skulptura u dimenzijama malog akta.

Primer minijaturnih slobodnih glava nalazimo na fasadi Trga žrtava fašizma 5, poznatij kao zgrada bioskopa Lifka. Objekat je izgrađen 1881. godine u stilu eklektike. Na monumentalnom fasadnom platnu ova sitna plastika pojavljuje se u nadprozornim delovima. Ženski lik sa

stilizovanim vencem iznad blago izvijene glave gleda u pravcu mladog muškog lika, čija je glava izvijena u pravcu ženskog lika iznad susednog prozora. Ove glave, iako minijature, izvedene su vrlo plastično. Po dva ženska portreta iznad dvostrukih otvora i jedan muški koji se pojavljuje iznad simplog nadprozornog okna veoma diskretno akcentuju fasadno platno, za onoga ko je spreman da se zagleda i primeti ove posebne minijature.

Drugi primer minijature slobodnih portreta nalazimo na fasadi u ulici Ferenc Rajhla 1, poznatoj kao palata Leović.

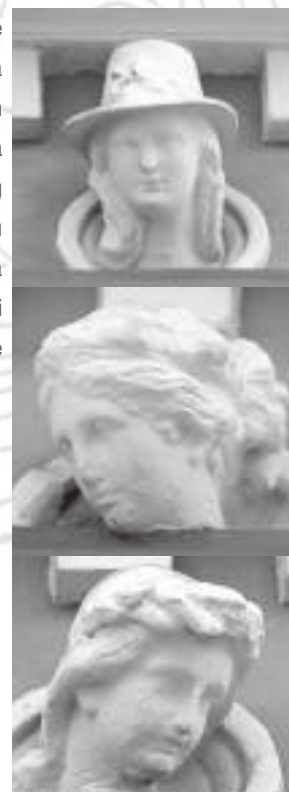
Na pročišćenom i jednostavnom fasadnom platnu pojavljuje se minijatura dekorativna plastika izvedena u kamenu. Oko prozorskih okvira zapažaju se u vidu maski portreti dece, anđelića u plitkom reljefu. Projektanti ovog objekta su začetnik mađarske secesije Eden Lechner (Lechner Ödön 1845 – 1915) i Đula Partoš (Pártos Gyula 1845 – 1916). Objekat datira iz 1893. godine. Neobično uklopljenu dekoraciju nalazimo na fasadi Vladimira Nazora 9, koju je projektovao Danilo Marković 1928. godine sa elementima secesije i akademizma. Masivne pilastre markiraju minijature

maske sa ženskim licima smeštene u floralnim spletozima. Minijatura dekoracija izrazito je upečatljiva, naročito kada se otkriva u arhitektonskim akcentima. S obziroma da su dimenzije minijature formata zadate u standardu 10x10 cm, ova dva primera su jedinstveni egzemplari fasadne minijature dekoracije.

Park Ferenc Rajhla 1

Trg žrtava fašizma 5

4. FIGURALNA DEKORACIJA NEKADAŠNJE ŠTEDIONICE I NARODNE BANKE. (1880–1883)

Tehnički crtež, MZZSK Subotica

Objekat u ulici Štrosmajerova 11 poznat je kao Žuta kuća, a projektovao ga je Titus Mačković (1851–1919) u stilu eklektike sa elementima neorenesanse. Izgradnja objekta trajala je od 1880. do 1883. godine. Objekat je prvobitno izgrađen kao Štedionica i Narodna banka. Projektant je izabrao stil italijanske renesanse koji mu se činio najprikladnijim za prikazivanje reprezentativnosti, bogatstva i moći. Klijenti su morali da steknu utisak da svoj novac poveravaju jakoj, sigurnoj i moćnoj ustanovi. Titus Mačković je vodio računa o međusobnoj skladnosti arhitektonskih elemenata i njihovoj logičnoj povezanosti sa dekoracijom.²⁵

²⁵ MZZSK Subotica.

Figuralna dekoracija se na ovom objektu javlja na prvom spratu, u centralnom delu zgrade. Smešteni su iznad pet prozora u nizu iznad glavnog ulaza. U nivou drugog sprata se javljaju dekorativne glave na korintskim kapitelima pilastra. Poluležeće slobodne skulpture izvedene su od gipsa. Iako je Titus Mačković koristio i šablonsku dekoraciju, koju je čak ponavljao na više svojih objekata, fasadna skulptura na zgradi banke je jedinstvena po svojoj modelaciji u celoj Subotici. Pažnju privlače glave antičke modelacije, koje kao da ne pripadaju telima ni po dimenzijama ni po stilu izrade. Ovakva modelacija ostavlja utisak naivnosti, ali u isto vreme utisak osobene izrade do najsitnijih detalja.

Justicija i Andromeda

Udvojene, plastično rešene figure u rukama drže svoje atribute. Sa leve strane prvog prozora, ženska figura u svojoj desnoj ruci drži mač, što simboliše Justiciju, rimsku boginju pravde. Figura do nje u levoj ruci drži svitak, a preko kolena su joj prebačeni okovi, što čini atribute Andromede.

Iznad narednog prozora je muška figura sa šlemom i krilatim sandalama koja u desnoj ruci drži štap, što predstavlja Merkura, rimskog zaštitnika trgovaca. Ženska figura naspram njega u desnoj ruci drži čekić, a u levoj predmet koji se tokom vremena polomio, pa ga ne možemo identifikovati.

Merkur i Alegorija zanatstva

Muze poezije i vajarstva

Iznad četvrtog prozora su dve ženske figure. Leva je prikazana sa otvorenom knjigom, a desna u rukama drži čekić i bistu, simbolišući muze poezije i vajarstva.

Zevs i Demetra

Poslednji prozor nosi dve figure, od kojih je jedan mudri starac sa dugom bradom i obrvama što simboliše vrhovnog boga Zeusa, koji i u ovom slučaju drži krilati točak sa šest žbica, prepoznatljiv simbol Zevsovih munja i gromova. Ženska figura predstavlja Demetru, koja drži srp, a preko noge joj je snop žita, što zajedno simboliše plodnost.

Centralni prozor je postavljen tačno iznad glavnog ulaza u banku, sa dve ženske figure, od kojih jedna drži preslicu a druga kasicu, dok je između njih postavljena košnica. Navedeni atributi simbolišu marljivost i štednju, a poručuju da se ovde čuva marljivo stečeno blago.

Simboli marljivosti i štednje

Svi simboli odnose se na trgovinu, bogatstvo, moć, pravdu, mudrost i umetnost, koji bi trebalo da reprezentuju narodnu banku kao instituciju kojoj vredi poveriti svoj novac.

U periodu od 1941–1945. objekat je bio sedište specijalne policije, zatvor i mučilište. Od tada je menjao svoju namenu, da bi od 2005. godine postao zgrada Učiteljskog fakulteta na mađarskom jeziku. Tom prilikom su od Zavoda zatraženi uslovi za rekonstrukciju celog objekta i tada mu je vraćen prvobitni sjaj koji je decenijama bio ugušen svim suprotnim simbolima, od onih koji se objavljuju na fasadi, a oslikavaju nepravdu, primitivizam, besparicu i jalovost.

5.FIGURALNA PLASTIKA MANOJLOVIĆEVE PALATE,
(80-te godine XIX veka)

Tehnički crtež palate Manojlović, MZZSK Subotica

Najamnu palatu Samka Manojlovića u ulici Korzo 8 pretpostavlja se da je projektovao arhitekta Titus Mačković početkom osamdesetih godina XIX veka, u stilu neorenesanse.²⁶

Na frontalnoj fasadi objekta na spratnom delu postavljeno je devet prozora, od kojih dva bočna dekorišu lunete iznad balkonskih vrata, markirajući ivične rizalite fasade. Radi se o parovima ženskih figura, licima okrenutih jedna prema drugoj. Kod para u levom rizalitu jedna od

²⁶ Vujnović-Aladžić-Grlica, *Gradotvorci, I*, 2004, 66.

figura okrenuta je leđima. Ovakva postavka poznata je renesansna kompozicija i podseća na Mikelandelove skulpture kapele za Medičijeve iz 1520. godine u Firenci, gde su poluležećim skulpturama predstavljene alegorije Dana i Noći, Zore i Sumraka.

Figure Justicije i Parke – desni rizalit

Hera i Zevs

Figure spratnog dela Manojlovićeve palate su prikazane u punom reljefu, polunage, a u rukama drže određene predmete kao atribute. Na osnovu njih možemo utvrditi sledeća značenja: prva figura sa leve strane u desnoj ruci drži ogledalo obavijeno zmijolikim stvorenjem, što upućuje na lik Meduze koja je pogledom na Persejev štit uglaćan kao ogledalo, skamenila samu sebe. Persej je taj štit dobio od Atine koju vidimo u drugom delu kompozicije. Boginja mudrosti pored sebe ima sovu i otvorenu knjigu, a u levoj ruci drži malu figuru Artemide, boginje plodnosti i lova. Ova dva simbola na suprotnim stranama figure ukazuju na balans između razuma i nagona. Sličan primer figuralne kompozicije nalazimo u

Beogradu, iznad ulazne kapije u Bulevaru oslobođenja 2, iz 1928. godine. One su na osnovu postojećih atributa tumačene kao simbol medicine, mudrosti, znanja i umetnosti.²⁷

Jedna od sledećih figura na fasadi Manojlovićeve palate je Justicija, koja je predstavljena sa štapom u desnoj ruci. Do nje je figura koja u levoj ruci drži preslicu i ona bi mogla biti Parka, jedna od tri antičke boginje ljudske sudbine, koja prede nit ljudskog života.

U prizemlju, u centralnom delu zgrade iznad ulazne kapije na kosinama timpanona, nalazimo figuru muškarca i žene. Figure su izvedene u punoj plastici kao slobodne skulpture, prikazane frontalno, u duhu renesansne skulpture, potpuno gole sa izvedenim mišićima i tetivama,

Figure Meduze i Atine - levi rizalit

²⁷ Sikimić, D., *Fasadna skulptura u Beogradu*, 1965, 17; Šarenac, D., *Mitovi, simboli*, 1991, 42.

Bulevar oslobođenja 2, Beograd, 1928.

sa detaljno izrađenim motivima kose i brade.

U poluležećem položaju i u ovako velikom formatu prikazana lepota muškog i ženskog tela po prvi put je transparentno postavljena na nekoj od fasada u Subotici. Možda je zbog toga razumljivo da je muški polni atribut prekriven listom.

S obzirom da su u spratnom delu zgrade prikazane antičke boginje može se reći da muškarac sa bradom zapravo predstava Zeusa, kao vrhovnog boga grčke mitologije i njegove supruge Here. U poglavlju o elementim rađenim po kalupu spominje se ista muška figura takođe iznad ulaza, koju nalazimo u Resavskoj ulici broj 18 u Beogradu, kako leži na timpanonu koga

Mikelandelo, Noć i Dan, 1520. Firenca
Foto: Ricati, M. L. Mikelandelo, Veliki majstori umetnosti, IroNoli, Beograd 1979, 64.

²⁸ Šarenac, D., *Mitovi, simboli*, 1991, 74.

pridržavaju karijatide. Zgrada na kojoj se nalazi ova figura datira iz 1890. godine i ovoga puta je u paru sa drugom muškom figurom.²⁸

Prikazivanje poluležećih figura u paru kao dekoraciju na fasadama, u velikom i u malom formatu postaće prepoznatljiv detalj objekata Titusa Mačkovića.

Urbana legenda kaže da je Titus Mačković okrenuo leđa jedne od skulptura naručiocu objekta preko puta Manojlovićeve palate, Korzo 11, jer mu je nakon izgradnje naručilac ostao dužan. Ovo ne može biti tačno, s obzirom da objekat na toj adresi datira iz 1891.godine, što je 10 godina nakon projektovanja Manojlovićeve palate. Ipak, ovakve priče i dalje žive uprkos njihovoj netačnosti i predstavljaju istorijske tabloide za kojima je oduvek postojala potreba.

Figure na Manojlovićevoj palati izlivena su od terakote, tzv. slikera, tečne glinene mase koja se uliva u kalupe za serijsku proizvodnju. Prilikom konzervacije i restauracije fasade 2007. godine, ove figure su vraćene u prvobitno stanje. U dokumentaciji Zavoda zabeležen je konzervatorski proces. Najpre su demontirane sa posebnom pažnjom, a zatim prenete u radionicu, kako bi se utvrdilo njihovo stanje. Usled koroziono-erozijskih

procesa nastale su fleke u vidu patine koje su počele da se potklobućuju u vidu ljušpanja površinskog omotača. Hemijsko-mehaničkim postupkom skulpture su očišćene, a oštećenja su nadomešćena gipsom. Figure su nakon konzervatorskog tretmana montirane na prvobitnu lokaciju, gde su dekorativno ofarbane u belo. Celom dužinom fasade po spratovima stavljene su trake sa bodljama u cilju zaštite od štetnog dejstva golubova. Ovakvo rešenje u prevenciji od golubova je trenutno rasprostranjeno, ali se u vizuelno-estetskom smislu ne uklapa u izgled fasada. U svetu se već uveliko korisi struja sa minimalnim naponom koja samo odbija ptice, što bi za spomenike kulture bila značajna prevencija. Takođe simulacija zvukova ptica grabljivica je nepogrešiv metod u rasterivanju golubova sa određenih teritorija. Međutim ove metode zahtevaju održavanje i novčana ulaganja.

Ova fasada veoma je živopisna sa izuzetnom merom za odnose porporcija i masa. Razučena i promišljeno ukrašena predstavlja važno dostignuće subotičkog arhitekta koga ćemo na narednim stranicama više puta spominjati u bogatom arhitektonskom opusu.

²⁹ Vujnović–Aladžić–Grlica, *Gradotvorci*, II, 2006, 50–53

6. FIGURALNA PLASTIKA RADIŠIĆEVE PALATE (1882)

Objekat u ulici Matka Vukovića 9, tj. kuću Radišića projektovala je firma Titusa Mačkovića „Mačković i Grundbek“ (Grundböck) 1882. godine u stilu neorenesanse.²⁹

Na spratnom delu fasade, između tri balkonska otvora smeštene su dve karijatide koje pridržavaju arhitrav.

Desna karijatida Radišićeve palate

Karijatide

Karijatide kao i Atlanti nose poreklo iz grčke arhitekture, gde su se koristili umesto potpornih stubova arhitrava. Kasnije su istorijski stilovi preuzeli ovaj motiv u dekorativne svrhe. Predimenzionirane ženske figure u visokom reljefu stoje u kontrapostu.³⁰ Jednom rukom pridržavaju draperiju svog peplosa, a drugom rukom pridržavaju glavu stuba, tzv. kapitel. Modelacija forme je izuzetno plastična i predstavlja redak primerak pseudokarijatida na fasadama u gradskom jezgrou Subotice.

Materijal od koga su figure izlivenne je gips, čija se upotreba u fasadnoj dekoraciji javlja poslednjih godina XIX veka.³¹ Mere tehničke zaštite za uređenje ulične fasade ovog objekta dao je Zavod 2008. godine, mada do početka izvođenja radova nije došlo. Uslovima je zadato da se naročita pažnja upravo posveti karijatidama na balkonu. Najpre da se očiste od starih slojeva boje, konsoliduju, a zatim da se izvede nadogradnja nedostajućih elemenata. Farbanje fasadog platna predviđeno je da se izvrši paropropusnom fasadnom farbom, koja bi štitila od zadržavanja vlage, najvećeg uzročnika propadanja spomenika kulture.

³⁰ *Zaštićeno jezgro Subotice*, rukopis, Subotica 1998, dokumentacija MZZSK.

³¹ Dokumentacija MZZSK

³² Vujnović-Aladžić-Grlica, *Gradotvorci*, I, 2004, 194–197.

7. TRI RELJEFA DRUGE NAJAMNE KUĆE JOŽEFA ROTA (1882–1883)

Raskošne reljefe manjeg formata nalazimo na eklektičnoj neobaroknoj fasadi u ulici Dimitrija Tucovića 6, tačnije u drugoj najamoj kući Jožefa Rota.³² Objekat je izveden 1887. godine po projektu Geze Kocke u ulici koja povezuje Gradsku kuću sa „Radijalcem“, a čije fasade su nedavno obnovljene, osim manjeg broja primera, među kojima je i ova. Ona čeka svoju obnovu kako bi zasijala u svom izvornom obliku.

Prizemni pojas ove građevine je rustično obrađen. U simetričnim kvadratnim poljima na prvom spratu fasade nalazimo bogatu gipsanu i maltersku dekoraciju koja se javlja u vidu mitoloških predstava. U prvom polju sa leve strane nalazi se reljef sa prikazom Aurore, rimske boginje zore kako uzleće ispred kočije u kojoj sedi njen brat Sunce (Sol). Na sledećem reljefu prikazan je Apolon sa devet muza, zaštitnica umetnosti i nauke, gde svaka od njih drži svoje prepoznatljive atribute. Treća scena prikazuje Bahusa, antičkog boga vina i njegovu suprugu Arijadnu, u kočijama sa upregnutim lavovima i njegovim raskalašnim pratiocima, satirima.

Aurora

Upravo ove scenske predstave jedinstvene su na našim fasadama po svojim malim dimenzijama, u koje je smešteno mnoštvo figura sa detaljima koji ilustruju različite antičke mitove izvedene i veoma plastično. Sa obe strane svakog zasvedenog prozora naležu figure puta iznad kojih se javljaju reljefi puni dinamike i pokreta, vrlo karakteristični za barokni tretman forme. U rizalitima je naglašen timpanon sa otvorenom školjkom iznad koje je na fasadi izveden dekorativan reljef sa krilatim sirenama poniklim iz floralnog miljea. Lavlja glava pojavljuje se na rubovima krova kao i iznad ulazne kapije. Ikonografija anđela, školjki i scena u reljefnim poljima je tipična za eklektičnu mešavinu stilova.

Fasada trenutno čeka svoju restauraciju. Reljefi od

Apolon sa muzama

gipsa su u dobrom stanju. Međutim, od aerorozagađenja nastali su talozi prljavštine, koja narušava izgled raskošnih mitoloških predstava. Sigurno će nakon čišćenja fasade puna plastičnost ovih reljefa doći do izražaja. Tome će doprineti i kolorit fasade, kao i struktura mase za farbanje. Zavod se zalaže da zgrade u zaštićenom jezgru koje su prekrivene hirofom (smesom tucanog kamena i farbe koja se prskanjem nanosi na zid) zameni glatkim fasadnim tretmanom, jer hirofa u svojoj zrnastoj strukturi zadržava velike količine prašine zbog čega se objekat brže zaprlja.

Takođe, zbog svoje gustine nastaje sloj koji reducira sagledljivost originalnog odlivka, pogotovo kada se radi o najsitnijim detaljima. Sa druge strane, praksa je pokazala

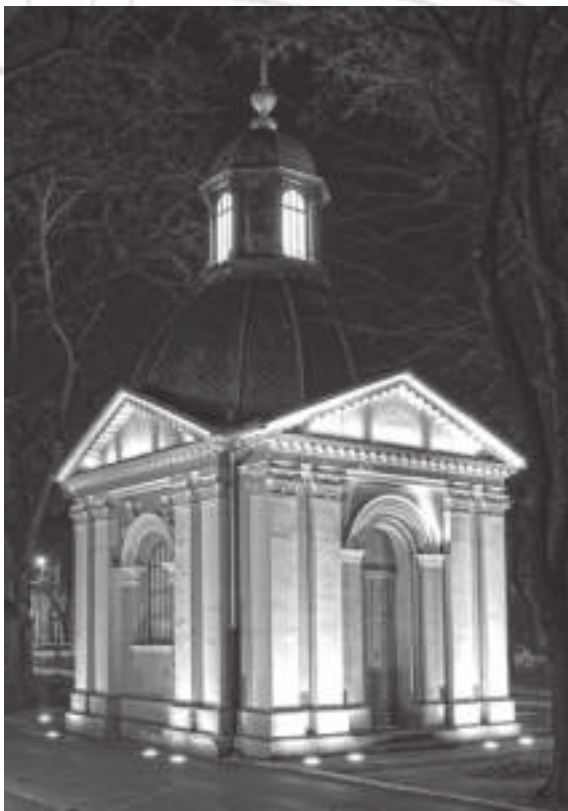

Bahus

da su gipsani reljefi vrlo dobro sačuvani ispod debelog sloja hirofe, što predstavlja na neki način zaštitni omotač.

8. ANDELI KAPELE SVETOG ROKE (1884)
I KUĆE JOANESA BRAUHLERA (1902)

Kapela svetog Roke smeštena je u ulici Matka Vukovića, a današnji izgled, koji je projektovao Titus Mačković u stilu neorenesanse, dobila je 1884. godine.³³

Objekat je najpre podignut kao zavetna kapelica u čast zaštitnika bolesti Svetog Roke. Zaštićena je kao spomenik kulture jer obeležava mesto sahranjenih žrtava terora iz 1693. godine, kao i stradanja od kuge koja je 1738. harala u Subotici. Umesto ove skromne i rustične kapelice izgrađena je 1884. godine kapela današnjeg izgleda.³⁴

U uglovima bočnih fasada iznad prozorskog luka smeštene su dve figure anđela. Skulpture su izvedene od gipsa, u punoj plastici. Anđeli su prikazani u poluležećem položaju sa raširenim krilima i draperijom oko struka, u punom volumenu. U istoriji umetnosti anđeli imaju svoj slikarsko simbolistički razvoj koji je usko povezan sa

Detalj Kapele sv. Roke, neorenesansa

³³Габриїл Почуча, В. – Дуранци, Б., *Попис заштићених непокретних културних добара на територији која је у надлежности Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица*, 2006, 293.

³⁴Besedeš, V., *Kapela svetog Roke Subotica*, 2003, 1–7.

Detalj, kuća Joanesa Brauhlera, neobarok

razvojem umetničkih stilova i samog religijskog viđenja anđela, kao i sa samim stilom i uslovima življenja ljudi u određenom dobu. Anđeli označavaju nepripadnost svetu i ljudima, tačnije boravak na nebu u sferi Božanskog.³⁵

Neorenesansni anđeli na fasadi Kapele svetog Roka bez mnogo deskriptivnih detalja, u suštini vezani za religiju, razlikuju se u izgledu i nameri od barokne modelacije forme prepune pokreta i izuvijanih linija, koje u cilju čiste dekoracije nalazimo na kući Joanesa Brauhlera. Ova neobarokna kuća u ulici Breće Radića 74 zasluži posebnju pažnju. Nalazi se u produženoj zoni zaštićenog jezgra koju je projektovao 1902. godine arhiteketa V. Berancki iz Sremskih Karlovaca.³⁶ Pažnju privlači centralna kolska kapija naglašena bogatom dekoracijom u punoj plastici, kojom su predstavljene

Crtež mr Maje Rakočević Cvijanov

³⁵ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolkke zapadnog kršćanstva*, 1979, 115.

³⁶ Vujnović-Aladžić-Grica, *Gradotvorci*, II, 2006, 268–271.

figure anđela sa krilima u poluležećem položaju. Matrijal je takođe gips, koji je nakon izvedenih restauracija ostao u dobrom stanju.

Godine 2007. Kapela svetog Roke je restaurirana. Anđeli su restaurirani pod nadzorom vajarke Zavoda Vere Gabrić Počuće, u saradnji sa spoljnom saradnicom vajarkom Danijelom Mamužić. Svi radovi izvedeni su na licu mesta. Trebalo ih je hemijskim putem očistiti od naslaga prljavštine, zatim mehanički skinuti postojeću farbu koja je počela da se ljušti. Delovi koji su bili oštećeni dograđeni su od gipsa, a manja oštećena su retuširana. Na kraju su dekorativni elementi premazani modelarskim gipsom kako bi se postigla prvobitna politura forme (dokumentacije MZZSK Subotica). Anđeli su ofarbani u belu fasadnu boju, na silikatnoj osnovi, koja je ujedno i preventiva od zadržavanja vlage, glavnog uzročnika degradacije materijala.

Prilikom restauracije figure su osvetljene u sklopu osvetljavanja celog objekta, što predstavlja jednu od tehničko-zaštitnih mera u sistemu očuvanja kulturnih dobara. Obe fasade sa datih primera važne su zbog karakteristika stilova kojima pripadaju kao i zbog majstorske modelacije kojom su anđeli izrađeni.

9. SKULPTURA SVETOG IVANA NEPOMUKA (1888)

³⁷ Dokumentacija MZZSK Subotica.

³⁸ Iványi, I., *Szabadka szabad királyi város története*, II, 1892, 317.

U niši između dva objekta na Trgu Republike postavljena je figura Svetog Ivana Nepomuka. Niša sa figurom pripada objektu, koji je projektovao Geza Kocka (Koczka Géza ? –1912.) u stilu neorenesanse, a izgrađen je između 1882. i 1888. godine na Trgu Republike 16.³⁷ Prvobitnu skulpturu je 1810. godine postavio Lajoš Vermeš (Vermes Lajos) na nekadašnji pijačni trg, na obalu potoka koji je tuda proticao, kraj kuće Matije Markovića. Kada je ta lokacija prešla u posed porodice Radić skulpturu su postavili u nišu kuće, na ugao ulice. U proleće 1888. srušili su staru Radićevu kuću i izgradili novu. Tada je vlasnik kuće kupio novu, ali manju skulpturu Svetog Ivana Nepomuka – današnja skulptura – lepše izvedbe nego što je bila stara, oronula.³⁸

Skulptura Svetog Ivana Nepomuka se postavljala pored vodenih tokova, kako bi štitila grad od poplava. Na mestu gde sada stoji skulptura Svetog Ivana Nepomuka, postojao je most ispod koga je prolazio potok. Najpre je tok vode izmešten, a zatim potpuno ukinut. Međutim, skulptura je ostala na mestu gde je prvobitno bila postavljena. Zaštitnik od poplava i ispovedničke tajne predstavljen je sa oreolom sa pet zvezdi od metala i predstavom palmine grane u desnoj ruci. Palmine grana

u hrišćanskoj simbolici podseća na pobeđu mučenika nad mukama i smrću, pa ga zato Sveti Ivan Nepomuk drži kao atribut. U funkciji atributa su i njegova ispovednička roketa i bilet na glavi.³⁹

Materijal od koga je napravljena figura je od legure gvožđa, najrasprostranjenijeg metala, koji se često upotrebljava zbog svoje izuzetne tvrdoće. Skulpture od gvožđa sklone su korodiranju, ali kao što je već spomenuto, lako ih je održavati pomoću antikorozivnih pasti i sredstava, kao i stavljanjem zaštite, što u ovom slučaju predstavlja sama boja. Cela figura je naime, obojena braon bojom i postavljena u lučnu nišu sa profilisanim vencem. Dimenzije figure su 54 x 48 x 163 cm, a niša u kojoj je figura smeštena je 58 x 30 x 185 cm.⁴⁰

Niša sa skulpturom svetitelja, Trg Republike

10. VITEZ NAJAMNE PALATE MATE VOJNIĆA (1893)

Vojnić palata, Korzo 1

Najamnu palatu Mate Vojnić u ulici Korzo 1 projektovao je Janoš Jedlička (Jedlicska János) 1893. godine u stilu francuske renesanse sa elementima cvetne gotike.⁴¹ Iznad balkona na prvom spratu erkera, u glavnoj simetrali objekta nalazi se slobodnostojeća figura viteza obučenog u punu vitešku opremu sa šlemom na glavi, koji levom rukom ispred sebe drži štit sa grbom porodice Vojnić. Vitez je u podignutoj desnoj ruci nekada držao koplje. Ova figura napravljena je od terakote, a zatim dekorativno obojena. Značajna je po tome što je jedina

³⁹ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 1979, 283, 447.

⁴⁰ Дуранци, Б. – Почуча Габрић В., *Јавни споменици општине Суботица*, 2001, 155–156.

⁴¹ Dokumentacija MZZSK; Vujnović–Aladžić–Grlica, *Gradotvorci*, I, 2004, 42–43.

skulptura viteza u našem gradu. U srednjem veku vitezovi su činili poseban stalež profesionalnih ratnika, plemića koji su postepeno razvili sopstvenu kulturu. Vitezovi su radili za kralja kao profesionalna vojska, lojalna vladaru. Simbol viteza obeležava i uzvišene ciljeve i junaštvo. Vitezovi su razradili sopstveni skup pravila ponašanja, tzv. kodeks časti (codes of honour) vernost i čestitost, spoj snage i odvažnosti, hrabrosti i veštine koju i danas simbolišu. Ovaj kodeks je aristokratski, prevazilazio je geografske i dinastijske prepreke, uključivao je verski element, hranio se ljubavnim pustolovinama i maštom.

Vitez je vremenom postao simbol plemstva, a njegova se obeležja koriste za porodične grbove, kao što su štit, šlem, mač i drugi viteški rekviziti. Međutim, poreklo grboslovlja leži u činjenici da je pojedinog viteza bilo teško prepoznati kada navuče šlem, pa je obeležavao svoj štit kao znak raspoznavanja. Heraldika ima svoje stroge zakone. Vitez je smeo da nosi samo jedan grb,

Satir, Korzo 1

52

Vitez, Korzo 1

koji bi kad on umre nasledio njegov najstariji sin. Druga deca isticala su varijante očevog obeležja.⁴²

Ostala dekorativna plastika najamne palate Mate Vojnića je smeštena oko prozora. U lizeni ispod prozora

⁴² Гравет, К., *Витезови*, 2006, 6–10, 48–49.

Mitsko stvorenje, Korzo 1

nalazimo figuru raširenih krila koju okružuju dva delfina, tipična za renesansnu ikonografiju. U istom stilu javlja se detalj na konzolama balkona, ispod erkera reljef krilatog konja koji na prednjim nogama umesto kopita ima peraja, a zadnje noge se završavaju u obliku zmajevog repa. Oko konjske glave javlja se dekoracija u vidu plamčika. Ovaj prikaz mitske zveri pojavljuje se rezbaren i na raznim viteškim rekvizitima.⁴³

Prilikom konzervacije i restauracije fasade 2007. godine radovi su izvođeni na licu mesta. Pažljivo se rekognosciralo stanje skulpture viteza. Osim hemijsko-bioloških procesa nisu se desila veća oštećenja. Nije došlo ni do zamora materijala, a nakon skidanja hirofe (špricane smese kamene rizle) pranjem i mehaničkim metodama, pokazalo se da je figura stabilna. Ukoliko farba nije kompatibilna sa materijalom na koji se nanosi, dolazi do vrlo ružnog zbacivanja boje sa površine. Skulptura je obojena i vraćena u prvobitno stanje, a fasada je zasijala u punom obeležju stila u kom je napravljena.

⁴³ Гравет, К., *Витезови* 2006, 9.

⁴⁴ Dokumentacija MZZSK Subotica

11. SKULPTORALNA DEKORACIJA GRADSKE BIBLIOTEKE (1896)

Nacionalna kasina, današnja Gradska biblioteka

Zgrada Gradske biblioteke se proteže na tri ulice, Cara Dušana, Braće Radić, sa glavnim ulazom okrenutim prema Trgu slobode. Objekat je izgrađen u neobaroknom stilu, između 1895. i 1896. godine za potrebe Nacionalne kasine, na osnovu projekta, Ferenc Rajhla (Raichle J. Ferenc 1869–1960).⁴⁴ Središnji raskošni dominantni korpus prizemlja je u vidu barokno razuđenih masa sa dva

Atlanti

Atlanta izvedena u visokom reljefu. Atlanti predstavljaju potporne nosače u obliku muških figura. Po nepotvrđenim podacima radio ih je kasnije poznati mađarski vajar Ede Telč (Telcs Ede, 1872–1948).⁴⁵ Atlanti nose balkon, nad kojim se nalazi luneta sa bogatom i finom ornamentikom. Između njih je postavljena figura ptice raširenih krila, nalik sokolu, tj. mitska „Turul ptica“ koja je dovela mađarski narod u Panonsku niziju u IX veku. Nacionalna kasina sagrađena je 1896. godine, upravo u vreme kada se proslavljala milenijumska godina od tog dolaska. Tada su u više gradova podizana spomen obeležja gde se na

⁴⁵ Martinović Cvijin, K., *Subotički opus Ferenc J. Rahla*, 1985, 9.

⁴⁶ Tóth, F., *Csongrád megye építészeti emlékei*, 2000, 323.

vrhu obeliska nalazila Turul ptica sa raširenim krilima.⁴⁶ Ovakvo spomen obeležje stajalo je i na današnjem Trgu slobode, tačno preko puta današnje Gradske biblioteke, a pošto je Nacionalna kasina izgrađena 1896. u godini Mađarskog milenijuma, arhitekta je na objekat neosporno uneo ovaj simbol.

Soko između dva Atlanta – Turul ptica

Iznada balkona u luneti, u sredini nalazimo jedan grb koji je okružen simetrično postavljenim putima, čije se noge nastavljaju u raskošnu dekorativnu floralnu plastiku. S obzirom da su na figurama izraženi ženski atributi, možemo da prihvatimo i objašnjenje po kome su figure

zapravo nimfe.⁴⁷ Na vrhu grba se nalazi velika kruna, a u podnožju grba je smeštena maska satira, koja se najčešće predstavlja u floralnom spletu, što asocira na zabavu i uživanje. Grb sa krunom upućuje na namenu objekta za potrebe Nacionalne kasine, označavajući državni status. Na lunetu se nadovezuje trougaona atika sa nišom u kojoj je postavljena slobodna ženska figura u sedećem položaju, sa desnom rukom na svom boku, pogledom uperenim prema dole.

Dekoracija iznad balkona

Fasadni dekorativni elementi izvedeni su od gipsa i za fasadu su pričvršćeni ankerima. Gips kao materijal koristi se uspešno u građevinarstvu jednako kao i u vajarstvu.

⁴⁷ Martinović Cvijin, K., *Zgrada gradske biblioteke*, 1991, 146.

Ženska sedeća figura uatici

Konzervacija fasade i fasadnih elemenata izvedena je poslednji put 2004. godine kada su se figure detaljno čistile na licu mesta, pomoću pranja vodom i mehaničkim sredstvima. Gipsom su sanirane vidljive pukotine, nakon čega su dekorativno obojene u belo. Potreba da se fasada zaštiti od štetnog dejstva golubova je bila rešena stavljanjem zaštitnih plastičnih traka sa iglicama. Ovo rešenje je bilo kratkotrajno, jer se golubovi vremenom asimiluju i nastave da prave gnezda čak i na bodljama.

12. FIGURALNA PLASTIKA FASADE GIMNAZIJE (1896–1900)

Gimnazija, Petefi Šandora 1

Gimnaziju u ulici Petefi Šandora projektovao je u neobaroknom stilu Ferenc J. Rajhl, a građena je od 1896–1900. godine.⁴⁸ Stojeća figura nagog mladića rukama oslonjenog na barokne volute dva grba na pročeonoj fasadi, iznad ulaznih vrata, daje raskošan izgled objektu. Grb koji mladić pridržava desnom rukom je prepoznatljiv grb Subotice. Levom rukom oslanja se na baroknu volutu u kojoj primećujemo grb sa predstavom zmije, koji je Rajhl pet godina kasnije postavio i na svoju palatu, a radi se o detalju njegovog porodičnog grba.⁴⁹

Figura mladića simboliše prvobitnu namenu objekta,

⁴⁸ Dokumentacija MZZSK Subotica

⁴⁹ Martinović Cvijin K., *Subotički opus Ferenc J. Rajhla*, 1985, 20.

tj. da je to nekad bila muška gimnazija. Figura dečaka značajna je zbog svojih monumentalnih dimenzija i svedene forme.

Figura mladića iznad glavnog ulaza

Napravljena je od gipsa i u dobrom je stanju. Može se primetiti da su figure i reljefi koji su pravljani od gipsa izuzetno otporni. Imaju dug vek trajanja i što je najvažnije

Iako se održavaju. Sama priprema gipsa je veoma jednostavna. Zato je ovaj građevinski, a ujedno i vajarski materijal zahvalan za korišćenje na fasadama. Skulptura dečaka tretirana je prefinjenom modelacijom, u stilu poznog baroka. Saznajemo i da je pojedina dekoracija bila pozlaćena i oslikavana, što se vremenom izgubilo prilikom izvedenih restauracija fasade.⁵⁰ Periferna plastika prvog sprata u baroknom stilu naglašena je bogatom floralnom dekoracijom u vidu girlandi, kao i grotesknim satirima u punoj plastici. Mnoštvo dekorativnih elemenata uz primenu različitih materijala dovedeno je u skladnu, harmoničnu i raskošnu celinu.

Dva krilata anđela na krovu Gimnazije

Na vrhu proceone kupole sa lučnim prozorima u nizu, izvedene su dve sedeće figure anđela koje pridržavaju globus, nalik Atlantima. Na vrhu te kugle izvorno je bio

⁵⁰ Dokumentacija MZZSK.

⁵¹ Magyar, L., *Iratvallat*, 1999, 142; Brenner, J. Napló 1897-1899, 2000, 110.

postavljen krst, jer je ustanova u to vreme imala verski karakter.⁵¹ Ovakvo pozicioniranje skulptura na teritoriji zaštićenog jezgra Subotice, skulpture na krovu zgrade, nalazimo još samo na baroknoj Katedrali svete Terezije Avilske. Međutim, ovde imamo grupnu kompoziciju veoma specifičnog načina materijalizacije. Skulpture i globus rađeni su od cink lima, kovanjem, a zatim ofarbane sivom bojom. Figure su na osnovu ovog načina izrade tretirane veoma realistično, tako da se kroz formu oslobađa pokret i unutrašnji naboj muških tela i njihovih krila koji na nešto savremeniji način predstavljaju anđele. Upotrebu cink lima nalazimo na još jednom Rajhlovom objektu, Nacionalnoj kasini, današnjoj Gradskoj biblioteci, kao i na zgradi Putnika, koju su projektovali Komor i Jakab. Ovi limeni detalji ukrašavali su krovove gradskih velelepni objekata u vidu cvetnih motiva secesije i neobaroknih amfora.

Lice anđela sa krova Gimnazije

Anđeli na Gimnaziji

Amfora, Cara Dušana 2

Cvetna dekoracija, Korzo 4

Anđeli na krovu Gimnazije su retki primeri figuracije i grupne kompozicije izvedeni u ovom materijalu, kao sastavni delovi arhitekture. U to vreme postojala su limarske radionice koje su imale kvalitetne proizvode i razvijeno tržište, a za koje su se odlučivali poznati arhitekti prilikom izrade detalja. U Istorijskom arhivu Subotica zabeležene su brojne limarske radionice s kraja XIX i početka XX veka. Tako je Samuel Goldgruber (Goldgruber Sámuel) svoju radionicu otvorio 1886. godine, Ferenc Samvald (Saumvald Ferencz) 1887. godine, Jožef Rukavina (Rukavina Jozef) 1889. godine, Danijel Bukavina (Bukavina Dániel) 1886. godine čiju radionicu nakon smrti preuzima njegova udovica koja je trajno vodi sve do 1924. godine, odnosno do momenta kada je ova radionica trajno zatvorena.⁵²

Najpoznatiji subotički limar tog vremena, koji je učestvovao i u izradi limarije u Gradskoj kući, bio je Mihalj Abrašić (Abrasis Mihály 1884–1893) koji je 1892. dobio dozvolu za rad, a sa radom je prestao 1908.⁵³ Očito je da su u Subotici na prelazu vekova postojale izuzetne radionice umetničkih zanata.

⁵² Istorijski arhiv Subotica F:57.3. S.N. Subotica

⁵³ Istorijski arhiv Subotica F:57.3. S.N. Subotica reg.A

13. RAJHLOV PRVI SECESIJSKI RELJEF (1899)

Reljef na fasadi srušene najamne palate Ferenc Rajhla

Najamnu palatu Ferenc Rajhla, nekada u ulici Vase Stajića 11, projektovao je sam Ferenc Rajhl 1899. godine, u stilu eklektike sa elementima francuske secesije.⁵⁴ Objekat je srušen 2010. godine, kada je fasada već bila prilično oronula, malter i fasadna obrada većim delom opali, a enterijer nenaseljen i zapušten. Konstrukcija je međutim bila zdrava, sa приметnim uticajem vremena usled neodržavanja.

Iako danas ne postoji, ovaj objekat je važan jer je njegova fasada prva koju je Rajhl projektovao u stilu

secesije i u koju je ugradio tipične simbole ovog stila: sunce, mesec, devojk i cveće. Rajhl je bio na izvoru širenja novog pokreta, jer je nakon studija arhitekture u Budimpešti, boravio neko vreme i u Beču.

Zidno platno objekta bilo je naglašeno centralnim rizalitom koji se završavao izlomljenom trougaonom atikom u okviru koje je bila bogata arhitektonska plastika. Dva prozora rizalita su bila uokvirena lukom u čijoj luneti je bila reljefno izvedena kompozicija nage ležeće ženske figure na polumesecu, opuštenog tela i zatvorenih očiju. Takva predstava jedinstvena je u Rajhlovom opusu. Ne radi se samo o jednoj romantičnoj predstavi, koja treba da ima funkciju fasadnog ukrasa, već o refleksiji na osnovnu ideju secesije: buđenje, tj. preporod. Simbol polumeseca prikazan je uz sunce, što kraj usnule devojk navodi na misao o dolasku dana i buđenju devojk. Momenat buđenja je zapravo suština secesijskog pokreta koji je verovao u preporođenu moć umetnosti s kojom se svet može harmonično preobraziti. Postavljanje žene u epicentar kompozicije podvlači još jedan bitan momenat pokreta koji govori o tome.⁵⁵ Sunce i mesec kao simboli muškarca i žene u zajedništvu će izroditi nešto novo, mlado, koje stremlji budućnosti. Mlada žena postaje jedan

⁵⁴ *Zaštićeno jezgro Subotice*, rukopis, MZZSK, Subotica 1998; Vujnović–Aladžić–Grlica, Gradotvorci, I, 2004, 136–139.

⁵⁵ Ninkov Kovačev, O., *Pojava nove umetnosti u Subotici*, 2002, 13.

Vase Stajica 11

Tolstojeva 3

Sunčani zabat
u Horgošu

od osnovnih motiva secesije zbog svog prirodnog dara preporoda, kojem je secesija u osnovi težila. Pored nje se u ovoj kompoziciji javlja raštrkano cveće, drugi važan motiv ovog stila koji se vezuje za prirodu i pojam lepote. Umetnost secesije otcepljuje se od historicizma i njegovih neo stilova, vraćajući se prirodi i zanatskoj veštini. Nova umetnička praksa umetnost podređuje konceptu potrage za identitetom. Protiveći se kapitalizmu, dehumanizaciji, ropstvu stvaralačke slobode teži da se obnovi, kako bi stvorila utočište savremenom čoveku. Zato su simboli snova i buđenja, rađanja i preporoda zapravo brižljivo razrađeni koncept koji će zaista obnoviti Evropu sa svojim nacionalnim obeležjima u okviru ovog stila.

Tretman forme izveden je u plitkoj plastici, sa brižljivo izvedenim detaljima kose i u neskrivenoj putenosti tela. Forma je proporcionalno rešena, sa vrlo ugačanom završnom obradom koja je potpuno odgovarala temi. Naatici ritalita nalazi se sasvim očuvan reljef sunca, koji možemo videti i naatici krova u Tolstojevoj 3, na kući

⁵⁶ Beszédes, V., *Emberek és otthonok, néprajzi tanulmányok*, 1994, 54, 70, 73.

Ištvana Losa, koju je 1907. godine projektovao Lipot Balog (Balogh Lipót).

Motiv sunca, postavljen uatici, vrlo podseća na sunčane zabate, koji se javljaju u narodnom graditeljstvu. Njihova izrada započela je krajem XVIII i početkom XIX veka. Zraci koji se ujednačeno šire iz centra zabata imaju koren u crkvenoj umetnosti.⁵⁶ Njihova funkcija je bila da štite kuće od zla.

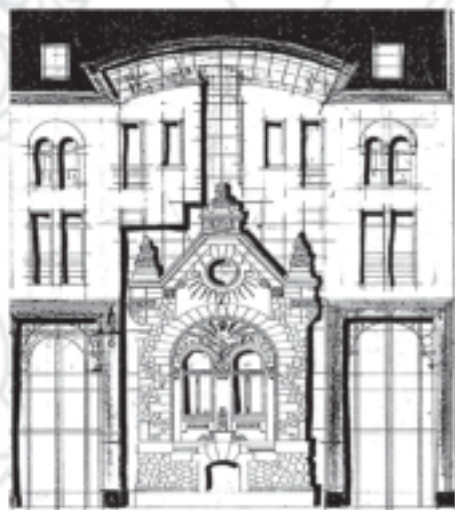
Rušenje prvog secesijskog objekta u prostorno kulturno-istorijskoj celini od velikog značaja predstavlja faktor degradacije pod uticajem ljudskog faktora. U slučajevima kada nije dovoljno razvijen tretman prema kulturnom nasleđu dolazi do iznenadnih uništenja vrednih objekata. Stoga promociju spomenika kulture treba vršiti blagovremeno, preventivno, kako bi se izbegle greške usled neznanja.

U glavnom projektu rušenja objekta nalazi se tačan opis metoda kada se rušio poslednji fasadni zid. Rušenje objekta odigralo se jako brzo, tako da stručnjaci Zavoda

nisu stigli da demontiraju vredne reljefe i prenesu ih u muzejski depo, jer su prilikom vibracija krovnog pokrivača i unutrašnjih zidova gipsani reljefi prvi otpali. Tom prilikom je u depou gradilišta sklonjena jedino drvena kapija sa elementima kovanog gvožđa.

Na predmentim parcelama će biti izgrađen objekat za stanovanje od pet spratova, koji će nastaviti niz stambenog bloka. „Predviđena novogradnja od centra grada napraviće savremeni geto jer će gustina stanovanja biti veća nego što je u najgušćim delovima evropskih metropola. Lagano rušenje grada koji ne čine samo objekti već i ljudi, rušenje je urbanog sećanja...” (citat arhitekta mr Žombora Saboa, novine „Blic“, tekst Biljane Vučković).

Nerealizovani idejni projekat nadogradnje Živke R. Ražnatović i mr Gordane P. Vujnović, MZZSK Subotica

14. FLORIJAN NAD: MALI ŠEGRT
KOVAČ (kraj XIX veka)

Zbog jednostavne fasade bez dekoracije, muška figura sa kaceljom, nakovnjem i čekićem posebno skreće

pažnju prolaznika. Autor ovog simbola kovača izrađenog krajem XIX veka je kovački majstor Florijan Nađ (Nagy Flórián, dokumentacija MZZSK). Objekat se nalazi u ulici Matka Vukovića 7. Projektovao ga je Janoš Škulteti 1867. godine. Kasnije je zgrada dograđivana po projektu inženjera Otona Tomandla u stilu klasicizma.⁵⁷ Figura je prvobitno stajala na gvoždari u ulici Matka Vukovića 4 u tzv. Pijuković kući, koja je bila u vlasništvu porodice Seneš. Selidbom gvožđare, vlasnik je preneo skulpturu na sadašnju lokaciju. Po nepotvrđenim podacima gospodina Seneša, figura malog šegrta izrađena 1882. godine u Debrecinu, kao majstorsko delo nekog tamošnjeg limara. Autor je figuru, 1886. godine prodao subotičkom trgovcu Baboliju koji je malog šegrta postavio iznad ulaza u svoju prodavnicu. Od Babolija, figura je došla u posed trgovca Molcera, koji je ovu prosledio trgovcu Sekelju, od koga familija Seneš kupuje radnju 1918. godine.⁵⁸

Dokumentacija, Gradski muzej Subotica

Zaglavlje pisma gvožđare Karolja Molcera sadržalo je u svom grafičkom rešenju sliku ovog bravara šegrta, koga danas prepoznajemo kao kovača. Ovaj memorandum zadržao je i Seneš, kao što vidimo na primeru obeleženog datumom 20. jun 1919. godine.⁵⁹ Figura se nalazi na spratnom delu fasade, uz kolsko-pešačku kapiju. Napravljena je tehnikom kovanja lima, nakon čega je detaljno obojena. Ovaj tretman skulpture je zanimljiv i jedinstven zbog materijala od kog je napravljena, a naročito zbog kolorističkog rešenja koje se uredno održava više od jednog veka.

Slobodnostojeća skulptura sa čekićem u ruci pored nakovnja, predstavlja zaštitni znak gvožđare iznad koje je bila postavljena. Nekada su trgovci i preduzetnici na objektima ugrađivali simbole koji asociraju na njihovu uslužnu delatnost. Taj vizuelni jezik je svima bio dovoljno poznat, pa su ovakve asocijacije postajale i zaštitni znakovi određenih lokala. U današnje vreme, roba se prodaje reklamom u dizajnerskom mediju. Zato bi se za ovu skulpturu moglo reći da je jedan od retko sačuvanih primera reklamiranja u gradu i dizajna u službi marketinga. Iako gvožđara više ne postoji, skulptura koja je imala ulogu brenda nadživela je svoju namenu.

⁵⁷ Vujnović-Aladžić-Grlica, *Gradotvorci*, II, 2006. 45.

⁵⁸ Đerman, T., *Šegrt star 100 godina*, Subotičke novine, br. 8, 19. februar 1993.

⁵⁹ Dokumentacija Gradskog muzeja Subotica.

Fasada sa malim šegrtom, Matka Vukovića 7

Može se konstatovati da je figura u dobrom stanju, naročito boja koja je vrlo postojana. U lošijem stanju su jedino delovi lica koji su izloženi hemijskim procesima slivanja vlage i stvaranja korozivnih promena. Tokom 2005. godine skulptura je sanirana zbog mehaničkih oštećenja koja su nastala usled šteta koji se odranjao sa krovnog venca, tako da je glava kovača bila probušena, a čekić u međuvremenu polomljen. Zavod je sanirao oštećenje na vrhu skulpture, ali nažalost čekić do današnjih dana nije vraćen.

15.DEVOJKA SA PROZORA (1907)

Tehnički crtež, MZZSK Subotica

Zgrada nekadašnje banke, sada Putnika, nalazi se danas u ulici Korzo 4. Projektovao su je Marcel Komor (Komor Marcell 1868–1944) i Deže Jakab (Jakab Dezső 1864–1932) 1907. godine, u stilu mađarske secesije. Zbog prvobitne namene objekta koji je bio banka, na fasadi se javljaju košnice, latice suncokreta, koje mogu da asocijaraju na sunce. Jedan od motiva košnice se javlja od metala u gornjem delu glavnog ulaza, kao i na

kamenim masivima sa obe strane drvene kapije. Oko prozora na prvom spratu javlja se niz stilizovanih motiva sove koja izdaleka liče na srca. Sova je poznati simbol mudrosti. U istoj ravni sa prozorima prvog sprata se javlja motiv veverice, vrednog sakupljača žirova. Ova tri simbola ukazuju na štedljivost i racionalno upravljanje stečenim imovinom.

Tipični za mađarsku varijantu secesije pružaju osnovni idejni akcenat objektu – racionalnost i štedljivost. Na prvom spratu objekta javljaju se simboli plodnosti i izobilja, dok se na donjem delu erкера sa dve strane u funkciji konzola pojavljuju četiri motiva devojke na prozoru. Ovaj reljef u punoj plastici predstavlja ženu koja se nalaktila kao da gleda kroz prozor, dok na glavi drži erker.

Figure-nalakćenih devojaka su izvedene u Žolnai keramici. Pored raskošne i koloristički bogate fasade, upravo ove ženske glave markiraju izgled objekta. Nalakćene dame u prirodnoj veličini čine da se prolaznik oseća kao da ga neko posmatra sa prvog sprata, što ovu fasadu značajno oživljava i čini posebnom.

Prilikom restauracije 1992. godine Zavod je obnovio fasadu, vraćajući u prvobitno stanje koloristički izgled fasade i njenih elemenata. Vajarka Vera Gabrić Počuča izvela je prema postojećim originalima nedostajuće motive u gipsu, na osnovu kojih su poručeni elementi iz fabrike Žolnai u Pečuju, u Mađarskoj. Ova keramika je izrađena od pirogranita, tehnologije koja je kao i eozin (specijalna glazura u bojama) izum i dobro čuvana tajna fabrike Žolnai. Pirogranit se tretira posebnom tehnologijom i peče na određenoj temperaturi na kojoj dobija izrazita svojstva odolevanja vremenu i atmosferskim uslovima. Elementi koji su ostali očuvani, očišćeni su mehaničko-hemijskim postupkom. Među njima su bila i četiri motiva devojke na prozoru. Čišćenje ovih motiva je obavljeno na licu mesta, posle čega su ofarbani na osnovu originalne boje nadene u slojevima fasadne farbe.⁶⁰

⁶⁰ Dokumentacija MZZSR.

Devojka sa prozora, Korzo 4

16. RELJEFNE FIGURE POZNE SECESIJE (1911)

Reljefi pozne secesije

Reljefne figure nalazimo na fasadi objekta u ulici Petefi Šandora 14, koji je projektovao Titus Mačković 1911. godine, u stilu geometrizovane pozne secesije.⁶¹ Zidna geometrizovana plastika javlja se iznad prozora akcentovanih reljefom muških i ženskih figura prirodne veličine iznad pilastera. Oni između sebe drže ukrasnu

⁶¹ Vujnović-Aladžić-Grlica, *Gradotvorci*, I, 2004, 295.

girlandu. U spratnom delu ugaone građevine smešteno je 6 parova muških i ženskih identičnih reljefa što znači da na fasadi objekta ima ukupno 12 figura. Oni se nalaze na četiri rizalita različito markirajući otvore prvog sprata. Ugaoni rizaliti se dodiruju i u njima je smešteno dva puta po dva para muških i ženskih figura. U bočnim rizalitima nalazimo po jedan par ove reljefne kompozicije. Izvorno su izvedeni od gipsa i prefinjene su obrade. Zbog uticaja geometrizovane secesije, fasadno platno je veoma svedeno. Upravo zbog toga ovi reljefni parovi na razuđenoj fasadnoj kompoziciji dolaze do izražaja na pravi način. Blage konture figuracije muško-ženskog para, naglašavaju linearnost izvedbe. I muškarac i žena gledaju na dole prema festonima kojima su povezani, nalik suncokretu koji u predvečerje spušta glavu. Sve navedeno ostavlja utisak jednog zrelog stila, kako samog arhitekta, tako i pozne secesije u kojoj se izrazio na fasadnom platnu ovog objekta.

Ženska figura u prirodnoj veličini je leta 2008. godine usled radova u neposrednoj blizini, iz bezbedonosnih razloga sa fasade zaštićenog objekta premeštena u skladište i u depou Zavoda leži do današnjih dana.

Tom prilikom mogli smo da izučavamo promene koje

su nastale u materijalu tokom godina. Naime, usled kristalizacije soli koja se pojavila putem kapilarne vlage, materijal je počeo da menja svoja svojstva i dobija na težini. Vibracije, nastale usled rada na izgradnji kružnog toka u neposrednoj blizini objekta, izazvale su odvajanje materijala od površine. Konstatovano je rizično stanje po reljefe.

Iako su figure bile ankerisane, tektonske promene su ubrzale proces, kako zbog promena unutrašnjeg sastava materijala, nastalog pod uticajem hemijskih faktora, tako i zbog uticaja fizičkih faktora tj. mraza.

Površina reljefnih figura je vidno isprana pod dejstvom erozije, što je na nekim mestima izmenilo osnovni izgled skulptura.

Proces čišćenja ovih reljefa trebao bi da se obavi čistom vodom u kombinaciji sa mehaničkim skidanjem hirofe i farbe, pomoću vajarskih alatki. Ukoliko je neophodno, dijagnostikovanu površinu treba tretirati hemijskim rastvorima u kombinaciji sa kompresama.

Nakon čišćenja treba popuniti pukotine i retuširati površinu figura. Ova premošćenja potrebno je izvršiti smešom cementa i veštačkog kamena jer je i sama skulptura vremenom restaurirana cementnim mešavinama

i promenljivog je sastava. Ukoliko bi se pokazalo da je svih 6 parova, tj. 12 figura u vrlo oštećenom stanju nakon demontaže, potrebno je napraviti nove kalupe na osnovu jedne restaurirane figure i izraditi nove odlivke. Ovakve intervencije rade se samo kada je strukturu materijala nemoguće preneti u budućnost. Ukoliko je došlo do zamora materijala i promena unutrašnjeg sastava nastalih usled hemijskih procesa, nema drugog izbora osim izrade novih uzoraka.

Fasada ugaonog objekta, Petefi Šandora 14

17. FASADNA SKULPTURA OPŠTE KREDITNE BANKE
(1911)

Trg Republike 2

Ornamentika na objektu koji se nalazi na Trgu Republike 2 korišćena je veoma štedljivo. Zgradu je projektovao Alfred Hajoš 1911. godine u stilu geometrijske bečke secesije, gde reljefna dekoracija samo akcentuje fasadu. Zgrada je izgrađena za potrebe opšte kreditne

banke. Na fasadnom platnu prisutna je reljefna plastika u spratnom delu objekta. U pravougaonim poljima u vencu od šematizovanih motiva smeštena je kompozicija sačinjena od četiri deteta po dva para, sa festonima između sebe – na sličan način nalik paru iz prethodnog primera, na fasadi Titusa Mačkovića. Ovi motivi su karakteristični za nemačku secesiju. Držeći girlandu između sebe, goli dečaci podsećaju na mala puta, tj. na svoje uzore: na antičke amore i kupidone, koje je renesansa ponovo uvela u likovnu umetnost.

U dokumentaciji Zavoda nalazimo da su reljefi urađeni u malteru. Nalazimo takođe da je stanje objekta 1998. godine bilo vrlo trošno. Čak su i delovi dekorativne plastike počeli da otpadaju sa fasade, što je ubrzo

dovelo do konzervacije i restauracije cele fasade, krovnog pokrivača, tavana konstrukcije i oluka. Stanje ove fasadne dekoracije i dalje je trošno, jer malter nije toliko otporan da bi dugo vremena odolevao hemijsko-biološkim uticajima. Malter je pre svega vezivni materijal i ima široku primenu u građevinarstvu, ali se koristi i za odlivanje dekorativnih elemenata na fasadama. Ipak, zbog svog osnovnog sastava nije otporan na unutrašnje napone materijala usled toplih leta i hladnih zima, kao i na uticaj vlage i mraza, koji ga vremenom pretvaraju u rastresit materijal.

Umesto dekorativnih ćupova i vaza na mansardnom delu krovšta nalazimo simetrično postavljene dve slobodno stojeće košnice. Ovaj motiv koji simboliše bankarstvo, štednju i prikupljaje novca govori o nameni zgrade za potrebe banke. Već smo ga susreli na zgradi Žute kuće u Štrosmajerovoj ulici. U isto vreme, oko 1880. godine, u ulici Matka Vukovića 1, opet na fasadi koju je projektovao Titus Mačković nalazimo košnicu u plitkom reljefu odmah iznad ulaznih vrata smeštenih na uglu zgrade. Nešto kasnije na fasadi već pomenute nekadašnje banke u ulici Korzo 4, koju su 1907. godine projektovali Marcel Komor i Deže Jakab, nalazimo reljefe

Trg Republike 2

Matka Vukovića 1

Štrosmajerova 11

Korzo 4

košnica u raskošnim bojama mađarske varijante secesije. Smeštene su u atikama ovog objekta, pored drugih brojnih atributa štednje koji su ugrađeni na fasadi ove zgrade.

18. PSEUDOKARIJATIDE NAJAMNE PALATE ŠIMONA DOMINUSA (1912)

U ulici Đure Đakovića 11, sa ulazima iz Engelsove i Vase Stajića, nalazi se najamna kuća Šimona Dominusa. Objekat je nastao u tri faze. Izgrađen je 1889. godine, dograđen 1896. po projektu Milana Zarića, a završen dogradnjom 1912. po projektu Adolfa Galija.⁶² Stilski je uspešno usaglašen u maniru eklektike sa elementima neorenesanse.

Dekoratívna zidna plastika je skoncentisana oko spratnih otvora u vidu timpanona, arhitrava, gipsanih konzola sa maskama, lavljim glavama i sl.

Na bočnim rizalitima po dve konzole pridržavaju balkon sa balustradom čije otvore markiraju vrlo interesantne pseudokarijatide koje podržavaju trouglasti timpanon.⁶³ Dekorativne karijatide predstavljene su kao torza u vidu poluakta sa obnaženim prsima. Noge su geometrijski rešene nastavkom u vidu pilastra, sa pratećom floralnom dekoracijom. Lica su detaljno tretirana, kao i draperija oko kukova. Posebno lep detalj je linija raspuštene kose koja daje okvir licu dotičući ramena. Lica deluju bezvremeno

zbog zatvorenih kapaka, koji predstavljaju specifičan detalj na skulpturi.

Pored monumentalnih karijatida koje nalazimo kod Titusa Mačkovića na objektu Matka Vukovića 9, ove su još jedino većih dimenzija i po tome su značajne. Plićeg su reljefa, sa vidnim tragovima vremena. Oštećenja koja primećujemo su nastala usled dejstva vlage. Najpre je otpao malter, a zatim je pod atmosferskim uticajima oštećen i gips od koga su karijatide napravljene. Mesta na kojima nalazimo kraterasta oštećenja lako se nadomešćuju. Dovoljno je nakvasiti površinu, ostaviti da odstoji, a zatim vezati zamešani gips. Za vezivanje gipsa može se koristiti kučina, mada se u danjašnje vreme koriste i

⁶² Rukopis, *Zaštićeno jezgro Subotice*, MZZSK Subotica, 93.

⁶³ Vujinović-Aladžić-Grlica, *Gradotvorci*, I, 2004, 134.

smeše dvokomponentnih lepkova koji omogućuju bolje međusobno prijanjanje. U slučajevima kada su oštećenja dublja, potrebno je ugraditi ankere od nerđajućih žica, jer se time obezbeđuje unutrašnja konstrukcija. Kada se gipsana površina retušira i dovede do izgleda identičnog originalu, ostaje da se ošmirgla i na kraju oboji. U današnje vreme postoje fasadne farbe na silikonskoj bazi koje odbijaju zadržavanje vlage, i praktično omogućavaju da se fasada sama pere za vreme padavina.

Fasada sa karijatidama

19.FASADNA PLASTIKA GRADSKJE NAJAMNE PALATE
(1911–1913)

Reljefi ispod tornja Gradske najamne palate

Ugaoni objekat u ulici Cara Dušana 1 i Nušićevoj 2 izgrađen je 1913. godine u svrhe Gradske najamne palate. Projektovao ga je Pal Vadas (Vadász Pál, 1874–1944), po narudžbi slobodnog kraljevskog grada.⁶⁴

Ova fasada pozne varijante bečke secesije jedinstvena je u našem gradu. Zaobljeni ugao markiran je polukružnim erkerom, ispod čijeg se krova u visini nalaze reljefi sa tri figuralne kompozicije u kamenu sa pozlaćenom

mozaičnom pozadinom. Forme ljudskih figura izvedene su u punom reljefu, naglašenog volumena. Na crtežima Vadas Pala, sa konkursa za gradsku najamnu palatu iz 1911. vidimo da objekat nije izveden prema projektu, kao ni reljefi ispod tornja *Gradske najamne palate*.⁶⁵ Ovi crteži rađeni su po uzoru na Klimta (Gustav Klimt 1862-1918), sa dekorativnom pozadinom u više boja. Prilikom realizacije, umesto kolorističkog rešenja datog

⁶⁴ Vujnović Prčić, G., *Gradska najamna palata*, 2002, 116–121;

Istorijski arhiv Subotica, zapis br. I krug 3/1913

⁶⁵ Istorijski arhiv Subotica, F:275.62

Crteži Vadas Pala za reljefe pod tornjem – IAS, F:275.62

na konkursu, pozadina je naglašena zlatnim kvadratnim poljima. Primećuju se i odstupanja u izvođenju položaja figura, kao i njihovih atributa.

Na izvajanim reljefima, odmah ispod tornja u prvom polju nalaze se dve muške figure. Njihovi izrazi lica odaju zapitanost nad nekim naučnim ili tehničkim problemom, a u okviru kompozicije je predstavljen šestar, papirus i maketa antičkog hrama, što upućuje na pojam arhitekture.

U srednjem reljefnom polju centralno mesto zauzima stojeća ženska figura sa krunom na glavi, pored koje simetrično kleče dve figure. U poređenju sa konkursnim crtežima, tipična secesijska predstava ljudske figure sa raširenim rukama, koja simboliše otvorenost i slobodu, izvedena je u nešto blažoj predstavi. Podignute ruke ženske figure prilikom izrade reljefa bivaju spuštene na dole, nežno dodirujući svoje podanike – klečeće figure koje drže čekić i srp. Između njih se izdiže figura kraljice – majke, što asocira na pojam države na samom vrhu Gradske najamne palate.

U trećem polju u prvom planu predstavljena je figura žeteoca kako kosi, a iza njega nagnuti lik risaruše, žene

Reljef zanata i industrije u mansardi Gradske najamne palate

koja skuplja žito u snopove.

Navedenim reljefima predstavljeni su simboli koji ističu određene osobenosti grada i njegovih aktuelnih stremljenja.

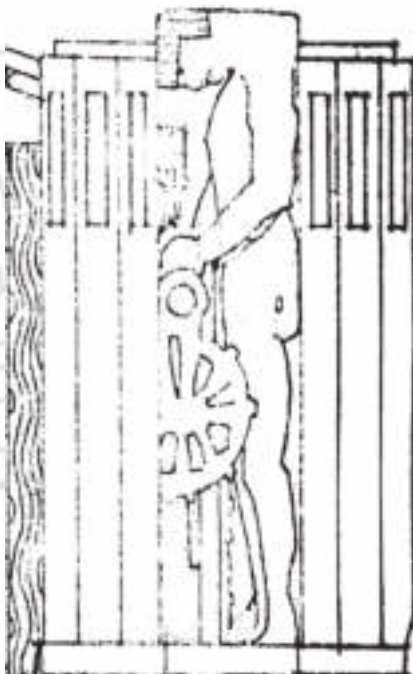
Gradski senat izdavao je elitne stanove ove palate, u prizemlju objekta bile su prodavnice, a u zgradi je dugo godina radila štamparija.⁶⁶ Na mansardnom delu objekta okrenutog ka pozorištu, nalazi se stakleni zid prvog gradskog ateljea. Sa njegove dve strane nalazimo muške figure u plitkom reljefu, izlivenne od veštačkog kamena. Jedna figura drži čekić naslonjen na nakovanj, na koji je prislonjen točak. Kombinacija ovih atributa ukazuje na alegoriju zanatstva i industrije. Druga figura je okružena predmetima koji simbolišu umetnost: lira – muziku i pesništvo, vaza – primenjenu umetnost, slikarska paleta i četkice – slikarstvo, bista – vajarstvo. Dve figure su okrenute jedna prema drugoj pognutih glava prema ateljeu. Prikaz ukazuje na jedan od osnovnog koncepta secesije: bratstvo umetnosti i zanata tj. industrije, koje je poteklo od Raskinovog pokreta „Art and Crafts“.⁶⁷ Prvobitne skice ukazuju na izuzetan dar za formu koji

Reljef umetnosti u mansardi Gradske najamne palate

⁶⁶ MZZSK Subotica

⁶⁷ Ninkov Kovačev, O., *Pojava nove umetnosti u Subotici*, 2002, 10–23.

Crtež iz projekta Vadas
Pala,
IAS, građ.doz. I kr.
3/1913

svoj uzor ima među primerima bečke secesije, kao što su npr. dela Klimta. Ceo objekat zapravo je pod direktnim uticajem bečke secesije.

Projektne crteže reljefa u mansardi krova karakteriše smirenost geometrijske forme. Međutim, nepoznati majstor koji je oblikovao

reljefe, nije vešto realizovao crtež projektanta koji je u sebi posedovao suštinu stila bečke secesije, tj. njegov geometrizam.⁶⁸

U centralnom gornjem delu staklenog zida nalazi se maska od kovanog gvožđa sa stilizovanom bradom i brkovima, a sličan motiv se nalazi iznad ulaznih vrata na uglu objekta. Ove maske su takođe rađene po uzoru na Klimtove grafike, koje na isti način predstavljaju antičke ličnosti, a imaju referencu i na subotičko pozorište.

Prilikom izvođenih adaptacija u prizemlju zgrade na držačima zastava, maska od gvožđa je prošla konzervatorski tretman: od antikorozivnog čišćenja koje se obavljalo u više faza, do stavljanja zaštite, u smislu

⁶⁸ Istorijski arhiv Subotica, građ.dozvola I krug 3/1913

Metalne maske

Ex libris, Klimt 1900.
Foto: Stefano, Eva, Klimt, Giunti Gruppo Editoriale, Firenze 1999, 20.

nanošenja sloja farbe, što je doprinelo i svežijem izgledu maski.

Današnje stanje reljefa u mansardnom delu i onih u erkeru Gradske najamne palate, čeka na svoju obnovu. Potrebno je analizom utvrditi kakvi su ostaci pigmenta boje prisutni u materijalu i na osnovu nalaza vratiti postojeću kolorističku površinu. Zaštita od golubova je neophodna za reljefe ispod tornja. Ružne naslage golubljeg izmeta stvaraju prirasle forme koje narušavaju izgled reljefa smeštenih duboko ispod krovišta. Zaštitne mreže umnogome bi sprečile ovakvu devastaciju, jer se posle određenog vremena zamene novima, a na visini

postaju nevidljive oku prolaznika.

Da bi se reljefi naglasili potrebno ih je osvetliti i time markirati detalje na objektu, u cilju promocije spomenika kulture.

Ovaj objekat svedoči o uspostavljanju veze sa drugim centrom, a to je Beč i po tome je primer uspešnog odgovora na istorijski trenutak u kome je ovaj stil bio jednako zastupljen i moderan u drugim evropskim metropolama.

Reljefi u mansardi Gradske najamne palate

⁶⁹ Demeter, G., *Franja Bede, pionir arhitektonskog modernizma u Subotici*; Vujnović Prčić, G. *Arhitektonska ostvarenja Franje Bedea*, 2001.

21.SKULPTURE MIHALJA KARE NA NIĆINOVOJ PALATI (1931)

Nićin palata na Trgu slobode 2 izgrađena je po projektu

Ferenca Bedea (Bedő Ferenc, 1890–1945) iz 1930. godine.⁶⁹ Zgrada je podignuta u stilu akademizma sa elementima art dekoa, a skulpture su napravljene u visokom reljefu. Postavljene su na spratnom delu ovalno rešenog ugla i okrenute prema trgu. Svojim zadnjim delom uranjaju u fasadu zgrade. Predstavljaju skulpture muškarca i žene u prirodnoj veličini sa atributima koje drže u desnoj ruci.

Muškarac drži

čelječ stoji pored nakovnja, a žena drži srp dodirujući levom rukom klasje žita. Oni simbolizuju zanat i poljoprivredu, kao i osobenosti u kojima se muškarac kroz zanat, kovača predstavlja kao čista snaga, a žena pored žita simbolise plodnost i život. Razlog postavljanja baš ovih simbola odnosio se na donji sprat palate koji je bio namenjen za poslovne prostorije. Figure su izvedene od veštačkog kamena i delo su vajara Mihaja Kara (Kara Mihály 1887–1970). Figure su monumentalnih dimenzija i blago kubističke forme, što je karakteristično za ovog autora. Njegova skulptorska dela nalaze se i na drugim fasadama u Novom Sadu i Subotici i prepoznatljivog su likovnog izraza.⁷⁰ Vajarstvo je učio u Budimpešti i Firenci. Radio je u Mađarskoj, gde je dobijao nekoliko poslova na konkursima za vajarstvo, a od 1919. živeo je u Nadvaradu (Oradea, Rumunija). Za javne portrete kralja Ferdinanda i kraljice Marije, 1925. godine dobio je priznanje Bene Merent od rumunskog kralja.

Figure na Ničin palati su tokom vremena bile zahvaćene korozionim procesima nastalim silvanjem vlage sa gornjih spratova i balkona. Nastaložena prijavština gomila se na mestima koja su zaštićena od kiše, ispod mahovine, lišajeva i gljivica koje pospešuju proces propadanja

⁷⁰ Mitrović, V. Arhitektura u Beogradu 2010, 217, 218, 220–221, 223.

Reljefne figure Mihaja Kare, Trg slobode 2

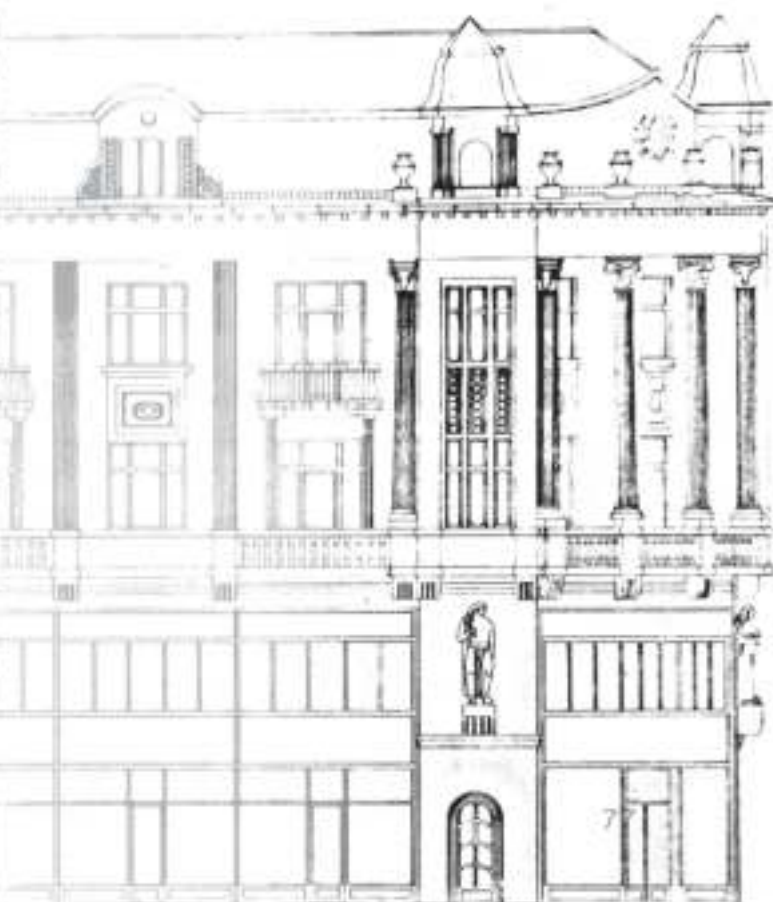
kamena. Stalnim vlaženjem i sušenjem stvara se čvrsta tamna kora, ispod koje se skuplja vlaga koja pospešuje reakciju štetnih materija.

Prilikom dosadašnjih konzervacija i restauracija skulpture su tretirane kao i ostatak fasade. U dokumentaciji iz 1991. godine nalazimo da je za čišćenje fasade korišćena metoda peskarenja, u kombinaciji sa žičanim četkama, toplom vodom i deterdžentima. Mehaničko čišćenje se uglavnom primenjuje za čišćenje peščara isto kao i veštačkog kamena grubo zrnaste strukture. Ove metode se izbegavaju kod materijala čija je površina fine politure, jer udari peska pod pritiskom, iako kontrolisani i usmereni neretko oštećuju površinu materijala. Takođe se izbegavaju žičane četke i koriste one sa prirodnom dlakom. Upotreba hemijskih sredstva svodi se na bazne rastvore. Pre početka tretmana površina kamena treba da se zasiti vodom kako rastvor ne bi penetrirao dublje u strukturu kamena. Preko nanešenog sloja rastvora postavljaju se folije u više uzastopnih tretmana. S obzirom da se sistem zaštite postepeno razvija potrebno je pratiti savremene tokove koji omogućavaju prevenciju od propadanja materijala.

Nakon čišćenja, skulpture od veštačkog kamena su

detaljno pregledane i na licu mesta su izvršene popravke od identičnog materijala. Do danas su skulpture u dobrom stanju.

Tehnički crtež fasade, MZZSK

22. SKULPTURE MIHALJA KARE NA CRVENOJ KUĆI (1932)

Crvenu kuću Armina Rota na Trgu Jakaba i Komora 4 projektovao je Ferenc Bede 1932. godine u stilu moderne.⁷¹

Ovaj jednostavno koncipiran objekat je estetski oplemenjen sa dva pilastra koji u drugoj etaži nose skulpture, smeštene između prozora u nizu. Skulpturama su predstavljene dve ženske figure u visokom reljefu, gde jedna u ruci drži saksiju sa cvećem, a druga goluba.

Forma skulptura rađena je vrlo u svedenom tretmanu, što se ogleda u pažljivom građenju masa cele kompozicije. Osim svedenosti, forma se odlikuje blagim kubizmom tipičnim za autora, vajara Mihalja Karu.

Skulpture odišu lepotom i ljupkošću. Jedna od ženskih figura u svojoj desnoj ruci drži saksiju sa cvećem. Jedan cvet joj naleže na levi podignuti dlan, a drugi se povio, aludirajući na prolaznost života.

Druga figura u svojoj desnoj ruci drži goluba, a levom rukom ga nežno dodiruje. Golub je simbol životnog duha, duše, prelaza iz jednog stanja ili sveta u drugi i najčešće se korsiti kao simbol slobode.

Na fasadi se odražava namera naručioca da zgradu nameni zdravlju, lepoti i nezi tela. U prizemlju objekta smeštena je bila apoteka, a na spratnom delu su se

⁷¹ Demeter, G., *Franja Bede, pionir arhitektonskog modernizma u Subotici*, Vujnović Prčić, G. *Arhitektonska ostvarenja Franje Bedea*, 2001.

Skulpture Mihalja Kare, Trg Jakaba i Komora 4

nalazile ordinacije i prostorije za rendgen. Drugi sprat imao je stambenu namenu.⁷²

Skulpture su odlivene od veštačkog kamena i nešto su veće od prosečne ljudske figure, koje leđima uranjaju u fasadu. Prilikom pravljenja smeše od veštačkog kamena izuzetno je važan proces mešanja cementa sa kamenim

zrnom i određenim polimerom. Potrebno je postići vibracije da bi se oslobodio vazduh koji se zadržava u smeši veštačkog kamena. Ukoliko se vazduh zadrži u porama, pod uticajem raznih hemijskih i fizičkih faktora dolazi do pucanja, a na površini forme do otvaranja pora. Svaki najsitniji otvor na površini materijala omogućava zadržavanje vlage, koja usled stvaranja leda bubri i razara strukturu materijala. Neke od tih promena nalazimo

na površini ovih skulptura. Međutim, lako je premostiti ovakve pukotine, sve dok ne dolaze iz unutrašnje strukture materijala od koga su napravljene.

Ove skulpture u dubokom reljefu značajne su po modelaciji forme kao i po uklopljenosti u arhitektonsku celinu zgrade.

Od stila moderne do današnjih dana gubi se fasadna skulptura i zato ova fasada predstavlja poslednji primer reljefa na objektima u zaštićenoj zoni Subotice.

⁷² Demeter, G., (Dömötör Gábor), Vujnović Prčić, G., Bratuleanu A., Biro A. M., *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici – regionalni identitet pod uticajem moderne – Temesvár, Szeged és Szabadka urbanisztikai és építészeti fejlődése az 1918–1914 közötti időszakban – a modernizmus hatása a regionális önazonosságra*, 2008., 366–368.

ZNAČAJ FASADNE SKULPTURE NA TERITORIJI SUBOTICE

Na fasadnim platnima Subotice utisnuto je vajarsko nasleđe koje do današnjih dana predstavlja identitet grada, a značajno je i bitno za ukupno čitanje i razumevanje kulturnog nasleđa, ali i za razumevanje istorije, današnjice, pa i budućnosti.

U Subotici, u zaštićenom gradskom jezgru, nalazimo preko sedamdeset fasada na kojima se javljaju figuralni reljefi sa ležećim i poluležećim figurama, sa samostojećim skulpturama, dubokom i plitkom plastikom, maskama i mitskim portretima, grbovima i drugom figuralnom dekoracijom. Na kraju publikacije nalazi se katalog svih objekata sa figuralnim reljefima i maskama na zadatoj teritoriji. Izbor primera koji su opširnije obrađeni izvučen je iz njihovog pojedinačnog značaja. Neki od njih su bitni kao deo objekta sa kojim su nastali u sadejstvu. Neki su važni zbog vrednog i retkog materijala od kojeg su napravljeni ili zbog stila u kom su nastali. Neki su izvedeni retkom

tehnologijom, a neki izrađeni velikom veštinom. Takođe, neki reljefi su nastali šematski, serijskom proizvodnjom što govori o osobenosti određenih trendova širom zemlje i van nje, dok su neki značajni zbog svojih izuzetno malih ili izuzetno velikih dimenzija. Naposljetku, neki su bitni jer su ih projektovali poznati arhitekti ili izradili poznati vajari. Ipak, u poređenju sa velikim gradovima ne možemo se pohvaliti ni naročito velikim umetničkim imenima, ni grandioznim dimenzijama reljefa, niti impozatnom materijalizacijom. Međutim, kada se obuhvate svi reljefi u navedenoj oblasti i kada se tretiraju kao zbirka, zajedno čine jednu vrednu kolekciju, što ukupno gledano ima veliko značenje i ozbiljnu vrednost. Ta činjenica, svakako izdvaja Suboticu od brojnih gradova u okruženju.

Od kada je Subotica postala slobodni kraljevski grad 1779. godine počela je ubrzano da se razvija i da se širi. Međutim, Subotica se u arhitektonskom smislu najviše razvila na prekretnici XIX i XX veka o čemu svedeče i najznačajnija umetnička dostignuća na našim fasadama. Razvoj industrijalizacije pratio je i urbani razvoj Subotice. Zapadne ideje i civilizacijska otkrića kao što su železnica, telefon, telegraf i štampa omogućili su ekonomski i kulturološki napredak. Železnica stiže u Suboticu

1869. godine čime počinje da se razvija trgovina, a samim tim rastu i pojedini budžetski fondovi i kapitalna ulaganja. Otkriće telefona i telegrafa omogućilo je i prilive različitih informacija, što je dovelo do bržeg širenja uticaja zapadno-evropskih trendova. Upravo informacije i veća budžetska ulaganja omogućili su da Subotica pre 100 godina doživi zlatni period izgradnje i urbanističkog razvoja. Za vreme Austro-Ugarske monarhije ulagalo se u grad na način blizak zapadnim civilizacijskim tokovima, čiji deo je bila i Subotica.

Nakon drugog svetskog rata reljefi nestaju pojavom modernih stilova. Do današnjih dana fasadna skulptura se nije prožimala sa arhitekturom. Sto godina kasnije subotičko jezgro karakterišu eklektika i secesija, sa nešto manje modernističnih zdanja. Ukoliko bi želeli da se približimo zapadno-evropskim tokovima, kao pre jednog veka, sigurno bi rešenje fasadne dekoracije bilo u korišćenju savremene tehnologije. Multimedijalni sadržaji mogli bi na veoma smislaon način obogatiti arhitekturu, kao što su projekcije, foto-senzori, instalacije ili korišćenje savremenih materijala i tehnika. Sa druge strane, danas se arhitektura i vajarstvo do te mere prožimaju da arhitektonski objekti postaju funkcionalna

skulptura za življenje i poslovanje.

Da bismo očuvali i zaštitili kulturno nasleđe potrebno je stalno preduzimati tehničko zaštitne mere kojima se predviđa produženje trajanja kulturnih dobara. Jedna od tih metoda je osvetljavanje pojedinačnih fasada. Osim što štiti od krađe, uništavanja, štetnog dejstva ptica, ova metoda ujedno predstavlja i prezentaciju dela.

Ostali načini u sistemu zaštite su snimanje, obezbeđivanje od strane portira, sprovođenje struje niskog napona, ugradnja alarma, što iziskuje novčana ulaganja i tekuće održavanje. Sa druge strane pravljenje vitrina, kaveza ili čuvanje u enterijeru, ukoliko je potrebno, predstavljaju takođe tehničko zaštitne mere u očuvanju kulturnog nasleđa.

Ako bi se investiranje usmerilo u pravcu savremenih ideja, mogli bi se približiti vrednostima koje trenutno čuvamo kao kulturno nasleđe. Kada se pogleda kako su to nekada činili Titus Mačković, Ferenc Rajhl, Geza Kocka, Vadas Pal kao i arhitekti iz drugih centara Marcel Komor, Deže Jakab, Eden Lehner, logično je da izuzetna dela nastaju kada se na autentičan način odgovori na istorijski trenutak u kome živimo i u kome prikupljamo informacije.

Literatura:

Bačić, Slaven, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova Novog Sada, Sombora i Subotice*, Izdanje autora, Subotica, 1995.

Beszédes, Valéria, *Emberek és otthonok, náprajzi tanulmányok*, Éltjel, Szabadka, 1994.

Беседеш Девавари, Валерија, *Сунчани забати у Војводини*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине XX, Покрајински завод за заштиту споменика културе Нови Сад, Нови Сад, 1999, 163-174.

Besedeš, Valerija, *Kapela svetog Roke Subotica*, Међуопштински завод за заштиту споменика културе, Subotica, 2003.

Бранди, Чезаре, *Теорија рестаурације*, Микеле Морана, Београд, 2007.

Brenner, János (Csáth Géza), *Napló 1897-1899*, Éltjel, Szabadka, 2000.

Brkić, Nemanja, *Tehnologija slikarstva, vajarstva i ikonografija*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd 1991.

Chevalier, Jean – Gheerbrant, Alain, *Rječnik simbola – mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Nakladni zavod MH, Zagreb 1987.

Demeter, Gabor, *Franja Bede (Bedő Ferenc) – pionir arhitektonskog modernizma u Subotici*, Rukovet, XLVII/9–11, Subotica, 2001, 33–34.

Demeter, Gabor (Dömötör Gábor), Vujnović Prčić, Gordana, Bratuleanu Anca, Biro Ana, *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici – regionalni identitet pod uticajem moderne – Temesvár, Szeged és Szabadka urbanisztikai és építészeti fejlődése az 1918–1914 közötti időszakban – a modernizmus hatása a regionális önazonosságra*, Међуопштински завод за заштиту споменика културе – Községközi Műemlékvédelmi Intézet, Subotica–Szabadka, 2008.

Дуранци, Бела – Габрић, Почуча Вера, *Јавни споменици општине Суботица – A szabadkai község köztéri emlékművei, Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица – A Község-közi Műemlékvédelmi Intézet*, Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица – Szabadka, 2001.

Duranci, Bela, *Arhitektura secesije u Vojvodini*, Grafoprodukt, Subotica, 2005.

Dragičević M., Ljubinko, *Savremeni materijali u zaštiti spomenika kulture*, Republički завод за заштиту споменика културе, Београд, Задужбина краља Петра I Карађорђевића, Topola, Београд 1996.

Dragičević M., Ljubinko – Ršumović M., Mihailo, *Konzervacija i restauracija kamena*, Republički завод за заштиту споменика културе, Београд, 2008.

Đerman, Tibor, *Šegrt star 100 godina*, Subotičke novine, br. 8, 19. februar 1993.

Габрић Почуча, Вера – Дуранци, Бела, *Попис заштићених непокретних културних добара на територији која је у надлежности Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица, Заштитар 1*, Зборник заштите непокретних културних добара, Међуопштински завод за заштиту споменика културе, Суботица 2006.

Гравет, Кристофер, *Витезови*, Енциклопедија свезнање, Књига комерц, Београд, 2006.

Istorijsko gradsko jezgro Subotice, rukopis, Међуопштински завод за заштиту споменика културе, Subotica, 1986.

Iványi, István, *Szabadka szabad királyi város története*, I–II, Szabadka 1892.

Јаковљевић, Зоран, *Фасадна скулптура у Београду – проблеми заштите*, Гласник друштва конзерватора Србије бр.16, Београд, 1992, 177–181.

Kostić, Veljko – Kostić, Ljiljana, *Hemijsko-tehnološki leksikon*, Građevinska knjiga a.d. Beograd, 2005.

Kunc, Viktor, *Enciklopediski hemijski priručnik za svakog*, Izdavačko preduzeće „Bratstvo–jedinstvo“, Novi Sad, 1953.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, (urednik: Anđelko Badurina) Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979.

Magyar, László, *Iratvallató*, Életjel, Szabadka, 1999.

Mađar, Laslo – Magyar László, *Illustrovana istorija Subotice – Szabadka képes történelme*, Književna zajednica – Íróközösség, Subotica – Szabadka, 2004.

Martinović Cvijin, Kata, *Subotički opus Ferenc J. Rahla*, Izdavačko odeljenje časopisa Rukovet, Subotica, 1985.

Martinović Cvijin, Kata, *Zgrada gradske biblioteke*, Sto godina gradske biblioteke u Subotici 1890–1990, Subotica, 1991.

Mitrović, Vladimir, *Arhitektura u Vojvodini*, Akademska knjiga – Muzej savremene umetnosti Vojvodine, Novi Sad, 2010.

Művészet Magyarországon 1780–1830, (szerkesztette: Szabolcsi Hedvig – Galavics Géza), Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest, 1980.

Ninkov Kovačev, Olga, *Pojava nove umetnosti u Subotici; Secesija, kao lepa žena – Az új művészet megjelenése Szabadkán, Akár egy szép nő...*, Secesija u Subotici – A szecesszió Szabadkán, Književna zajednica – Íróközösség, Subotica–Szabadka – Kijarat Kiadó, Budapest, 2002, 10–23.

Sekulić, Ante, *Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici*, Split, 1978.

Sikimić, Đurđica, *Fasadna skulptura u Beogradu*, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Beograd, 1965.

Stefano, Eva, *Klimt*, Giunti Gruppo Editoriale, Firenze 1999.

Šarenac, Darko, *Mitovi, simboli, skulpture na beogradskim fasadama*, Eksportpres, Beograd, 1991.
Tormásy, Gábor, *A szabadkai római kath. főplébánia története*, Szabadka, 1883.

Vaš, Geza – Vujnović Prčić Gordana – Bolić Goran, *Crkva Svete Tereze Avilske*, Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Subotica, 2003.

Vujnović Prčić, Gordana – Aladžić, Viktorija – Grlica, Mirko, *Gradotvorci, subotički stambeni objekti od baroka do moderne – Városteremtők, szabadkai lakóépületek barokktól modernizmusig, I*, Gradski muzej – Városi Múzeum, Subotica – Szabadka, 2004.

Vujnović Prčić, Gordana – Aladžić, Viktorija – Grlica, Mirko, *Gradotvorci, subotički stambeni objekti od baroka do moderne – Városteremtők, szabadkai lakóépületek barokktól modernizmusig, II*, Gradski muzej – Városi Múzeum, Subotica – Szabadka, 2006.

Vujnović, Prčić, Gordana, *Arhitektonska ostvarenja Franje Bedea*, Rukovet, XLVII/9–11, Subotica, 2001, 34–38.

Vujnović Prčić, Gordana, *Gradska najamna palata – Városi bérpalota*, Secesija u Subotici – A szecesszió Szabadkán, Književna zajednica – Íróközösség, Subotica–Szabadka – Kijarat Kiadó, Budapest, 2002, 116–121.

Zaštićeno jezgro Subotice, rukopis, Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Subotica, 1998.

ÖSSZEFOGLALÓ

A város identitását a mai napig meghatározó, a kulturális örökség olvasatához és megértéséhez, de a történelem, napjaink és jövőnk megértéséhez is jelentős és fontos épületplasztikai örökség található a szabadkai épületek homlokzatain.

A Fasadni reljefi i skulpture u zaštićenom jezgru Subotice /A szabadkai védett városmag épületplasztikái/ című kiadvány különböző üzenetek és eszmehordozó domborművek figurális opuszát foglalja össze. A könyv elején, a rövid történelmi áttekintés után történelmi-művészeti kontextus tolmácsolása következik örökségvédelemi szemszögből, időrendi sorrendben. A kiadvány befejező része a szabadkai védett városmag területén található összes figurális, antroporf, homlokzati dombormű és szobor katalógusszerű összeírását tartalmazza.

Az épületek homlokzatainak díszítése a 18. század végén kezdődik, majd a 19. század végén ölt nagyobb méreteket, tehát akkor, amikor kialakul Szabadka mai napig megőrzött városképe. Az épületplasztika első példái a vallási építészettel kapcsolatosak, mint amilyen a Avilai Szent Teréz templom homlokzatán található, barokk stílusban kidolgozott, Szűzanya, Helda Frigyes, szobrász munkája.

A polgári társadalom elfogadja az épületplasztikát, s főleg az ókori és reneszánsz mintákat, a kariatidákat, titánokat, főzérdiszeket és szatírokat alkalmaztatja az építésekkel és építőkkal, melyeket azok szabadon választanak ki. A 19. század végének egyik jelentős építész Macskovics Titusz volt, aki előszeretettel díszítette mitikus és védőszent-alakokkal, eklektikus stílusban kivitelezett palotáit, mint pl. Samko Manojlović bérpalotáját, a Nemzeti Bank épületét, a Szent Rókus kápolnát... Raichle Ferencel és az általa tervezett Nemzeti Kaszinóval és a Gimnázium épületével is hasonló volt a helyzet. Ez az építész azonban, legkiválóbb alkotásait a 20. század elején valósítja meg, szecessziós stílusban. Az új építészeti stílus megjelenésében a szecesszió magyar változatának sajátos jellemzői jelentettek kivételes újdonságot. A stílusjegyeket magukon hordozó épületek dekoratív épületplasztikája Zsolnay kerámiából készült. Kiemelt jelentőségű szecessziós épületeket tervezett Raichle Ferenc, Vadas Pál, Komor Marcell és Jakab Dezső, és sok más szabadkai és pesti építész, s az ő munkáik jegyzik Szabadka felvirágzásának korszakát.

A két világháború között az épületplasztika jelentős szerepet kap az építészetben, ebben az időszakban Szabadkán Kara Mihály, szobrász, emelkedik ki munkásságával. Kissé kubisztikus, allegorikus jellegű alakzatait ott láthatjuk a Bede Ferenc által tervezett épületeken, mint amilyen a Nićin-palota vagy a Vörös-ház. Közvetlenül a második világháború kitörése előtt, az építészek többsége már nem használja a szobrokat, mint építészeti díszítőelemeket, mivel ez ütközött az akkor felülkerekedő modernista eszmékkel. A felhasznált anyag szempontjából, elmondható, hogy a domborművek és az egyedülálló alkazatok általában gipszből, habarcsból, terracottából, kerámiából, kőből és fémből készültek. A felmérés leírást ad a szabadkai védett városmag területén alkalmazandó konzervátori-restaurátori eljárásokról és ajánlásokat tartalmaz a kulturális örökség védelme érdekében szükséges beavatkozásokról. A szerző előrelátta a kulturális örökség megőrzésének rendszerében szükséges műszaki-védelmi intézkedéseket is. Minden műemlék, szobor vagy dombormű sajtáságos problémát jelent, ezért megóvásuk módját és eszközeit a műemlék állapota, a veszélyeztető káros tényezők és a megformálásukhoz használt anyag alapján kell kiválasztani.

A feltérképezett é ékelt szabadkai épületplasztikai-állomány hozzájárul az építészet és a művészetek hatásának és fejlődésének jobb megismeréséhez, s ez mindannyiunkat kötelez a szükséges intézkedések sürgős foganatosítására a város e különleges örökségének a megóvása érdekében. Ha az említett terület épületplasztikáit egyként kezeljük, akkor egy értékes gyűjteményt kapunk, mely, egészében véve, nagy jelentőséggel bír és komoly értéket képvisel.

SUMMARY

The facades of the buildings in Subotica present a sculptural heritage, which defines the city's identity even today and is significant and essential for a comprehensive understanding of our cultural heritage and for understanding our history, present and future as well.

The publication titled *Fasadni reljefi i skulpture u zaštićenom jezgru Subotice* (Facade Reliefs and Sculptures in the Listed City Core of Subotica) comprises the figurative opus of reliefs sending different messages and ideas. After a brief historical overview at the beginning of the book, the historical-artistic context is interpreted from heritage protection approach and based on chronological grouping. The end of the book comprises the catalogue register of all figurative antropomorphic facade reliefs and sculptures in the area of the listed city core in Subotica.

Decorating facades with sculptures had started in the 18th century and became more widespread in the 19th century, in a period when Subotica obtained its present townscape. The first examples can be linked to sacral architecture, such as Virgin Mary on the church of St. Therese from Avila in baroque style, the work of Frigyes Held, the sculptor.

Civic society accepted facade sculptures by relying on, mostly, antique and renaissance models, frequently using caryatides, titans, festoons and satires chosen by the architects and builders themselves. At the end of the 19th century, Titus Mackovic was one of the outstanding sculptors in Subotica, who abundantly used sculpture in his decorations with mythic personalities and patron saints on a great number of facades built in eclectic style, like the mansion of Samko Manojlovic, the building of the National Bank, the Chapel of St. Rokus and many others. Likewise Ferenc Raichle and his National Casino and the building of the Grammar School. However, this architect built masterpieces in art nouveau style during the early 20th century.

The emergence of a new style in architecture brought along significant novelties with special elements of the Hungarian style of art nouveau. The results of it were buildings lavishly decorated by plastic made of Zsolnay ceramics. Valuable buildings in art nouveau style were designed by Ferenc Raichle, Pal Vadas, Marcell Komor and Dezső Jakab, likewise other architects from Subotica and Pest, whose works mark the period of Subotica's prosperity.

In the period between the two world wars, sculptures played a significant role in architecture, and Mihály Kara was a leading sculptor in Subotica then. His allegoric figures treated with subtle cubism can be found on buildings designed by Ferenc Bede, such as the Nicin Mansion and the Red House. Shortly before the Second World War, most architects rejected the use of sculpture in architecture, since it was contrary to the ideas of modernism, prevailing in that time.

From the aspect of materials used, it can be concluded that reliefs and self-standing figures were made of different materials, such as gypsum, mortar, terracotta, ceramics, stone and metal. The framework of the research provides a description of conservatory and restoring processes in the area of the listed city core in Subotica and the recommendations for required interventions in order to protect the heritage. Technical-protective measures, necessary in the system of preserving cultural heritage, are also foreseen. Each monument, sculpture or relief is a problem for itself, hence the method and means of protection are selected with regard to the state of the heritage, harmful factors presenting a risk and material it is made of.

Once researched and valorised, the facade sculptures of Subotica contribute to a better knowledge on the effects and development of architecture and art, and, obliges us, at the same time, to take up urgent and necessary measures in order to preserve this specific fundus of our heritage. If all reliefs in this field are comprised and treated as a collection, then they make a valuable collection, having significant importance and significant value.

Knjiga „Fasadni reljefi i skulpture u zaštićenom jezgru Subotice – antropomorfni opus“ autorski je prvenac mladih saradnika Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Subotici (u daljem tekstu MZZSK), magistra vajarstva Maje Rakočević Cvijanov i istoričarke umetnosti Nede Džamić. Knjiga je prvenac i po temi kojom se bavi, u Subotici ali i mnogo šire. Veoma je malo ovakve literature u Srbiji, čak i kada se pogled uputi unazad. Izdanje sa sličnom idejnom matricom sprovedeno iz stručnog aspekta poteklo je iz radionice beogradskih zaštitara, kao autorsko delo Đurđice Sikimić, a objavljeno je daleke 1965. godine pod naslovom „Fasadna skulptura u Beogradu“. Ova, do danas jedinstvena publikacija, je izašla iz štampe bez ilustracija o svim navedenim skulpturama i njihovim detaljima, a doživela svoj nastavak u vidu kratke refleksije iz aspekta problema zaštite, 1992. godine. Podaci o određenoj fasadnoj plastici su najčešće integrisani u publikacijama vezanim za arhitekturu, kao što su npr. knjige „Gradotvorci“ (G. Vujinović Prčić–V. Aladžić– M. Grlica, Subotica, 2004, 2006) i „Arhitektura XX veka u Vojvodini“ (V. Mitrović, Novi Sad, 2010). Subotičanka Maja Rakočević Cvijanov započela je rad bez predloška, radeći na temi od prvog radnog dana u matičnoj ustanovi – podstaknuta predlogom koleginice, koja je decenije svog radnog veka provela na zaštiti etnološke nepokretne baštine. Ono na čega su dva mlada istraživača mogla da se oslone je dokumentaciona građa MZZSK, zatim publikacije o arhitekturi Subotice, kao i na izdanje koje obrađuje subotički opus vajarskih radova u slobodnom prostoru, „Javni spomenici opštine Subotice“ (2001), autora ranije zaposlenih u Zavodu, istoričara umetnosti Bele Durancija i vajara konzervatora Vere Gabrić Počuče. Zato su neki od navedenih primera reprodukovani i ranije, ali u drugom kontekstu i sa manje podataka, a na većinu se sada po prvi put obraća pažnja. Knjiga „Fasadni reljefi i skulpture u zaštićenom jezgru Subotice – antropomorfni opus“ je nastavak započetih istraživanja i publikacija subotičkih istraživača, ali je po svom sadržaju, te načinu obrade i prezentacije zasebna, nova celina. Sadržaj knjige korespondira sa vizuelnim programom enterijera nekih od ovde navedenih građevina, na koje je ukazano studijom Branke Dejanović Šadi „Svodno slikarstvo enterijera objekata građanske arhitekture XIX/XX veka u Subotici“ (MZZSK, 2004).

Idejna koncepcija knjige se bazira na prikazu ljudskog lika kao jednoj od tematskih jedinica vajarskih radova u sklopu fasada u zaštićenom jezgru grada. Slične aplikacije postoje i van zaštićene zone, ali u manjem broju, a poznavanje

navedenih primera doprineće uočavanju značaja svih njih. U okviru obrađene arhitektonske celine nalazimo i zoomorfne, floralne i geometrijske motive, koji imaju drugačiju, isključivo dekorativnu ulogu i koji se spominju kada njihov sklop sa ljudskom figurom čini celoviti ikonografski korpus ili se ističe po samosvojnom prikazu. Ljudski lik, kao istaknuti detalj fasadnih kompozicija, pored svoje estetske uloge, naglašava određene delove zgrade, a najčešće je postavljen kao nosilac značenja vezanog za namenu građevine. Tumačenje i objašnjenje simbolike većine figura i njihovih atributa sada se dešava po prvi put. Odabrana tematska jedinica je dovoljno široka i markantna kao samostalna tema za istraživanje i prezentaciju, tim pre što se fasadnoj skulpturalnoj dekoraciji, kako u uvodnom tekstu Neda Džamić piše „ne zna tačan broj jer do sada nije sprovedeno njihovo samostalno sistematsko istraživanje i evidentiranje“. Ovim izdanjem, povezani detalji urbanog jezgra rezultiraju posve uzbudljivom i novom fabulom, koja bogati dosadašnju pisanu građu, pružajući jedan potpuno novi pogled na graditeljsku, umetničku, kulturno–istorijsku baštinu Subotice, skretajući pažnju na njihovu zaštitu i trenutno stanje.

Na osnovu raspoložive sakralne i profane građe, knjiga se primarno bavi periodom određenim vremenom nastanka dela, od kraja XVIII veka do 30-tih godina XX veka, a sekundarno vremenom njihove restauracije. Na taj način je delimično prikazan i rad MZZSK. Pojedini primeri figuralne plastike su restaurirani i dobro vidljivi, dok druge još uvek čeka obnova, a na žalost nekih jedinstvenih primera više nema, što je poražavajuća činjenica. Analogni primer drugih gradova te autorstvo radova, ukazuje i na činjenicu da je postojanje evidentirane građe deo šireg evropskog konteksta datog perioda, sa lokalnim rešenjima i određenim unikatnim primerima. Nakon priloženog pregleda i analize može se utvrditi da kvantitet, kvalitet i raznovrsnost fasadnih skulptura i reljefa na specifičan način izdvaja Suboticu od mnogih drugih gradova, što govori o graditeljskoj volji, snazi i ukusu nekadašnjih graditelja, kao i o njihovoj povezanosti sa raznim evropskim kulturno–umetničkim, trgovačkim i zanatskim centrima u vreme nastajanja modernog industrijskog doba i integrisanja Subotice u srednjoevropski urbani prostor. Momenat je ovo kada treba da se zapitamo: kakvu sliku o sebi i kakvu poruku budućim pokolenjima svojom delatnošću upućuju današnji investitori, urbanisti i arhitekte, te da li se dovoljno prepoznaje i ceni vrednost rada prethodnih delatnika?

Metodološki koncept knjige sadrži dva osnovna aspekta. Jedan od njih je umetničko–istorijski kontekst koji se nalazi na početku izdanja kao uvod u materiju u vidu sintetičkog teksta Nede Džamić. Tekst ukazuje na važnu ulogu istorije umetnosti, kao naučne discipline, u izučavanju nepokretnog kulturnog blaga. U nastavku se umetničko–istorijski kontekst ogleda u celinama vezanim za pojedinačne slučajeve arhitektonske plastike i sadrži atribuciju dela, tj. određivanje autora i vremena nastanka dela, osnovne podatke o građevini na kojoj se ono nalazi, stilsku i ikonografsku analizu vajarskog rada i njegovu komparaciju sa drugim delima. Detaljan opis preko dvadeset, hronološki navedenih sakralnih i profanih figuralnih kompozicija, kao i kataloški popis sedamdeset i osam primera arhitektonske figuralne plastike, rad je Maje Rakočević Cvijanov. Opisi elemenata, koji su često zbog visine na kojoj se nalaze teško dostupni očima posmatrača, potkrepljeni su fotografijama Željka Vukelića, fotografa MZZSK, što u mnogome doprinosi vizuelnom doživljaju publikacije. Pored toga, u okviru prikaza, nalazimo tehničke crteže, arhivsku građu – među njima i originalne nacрте. Važan rezultat istraživanja je poglavlje u kome se govori o primeni figura po kalupu, uz navođenje više identičnih primeraka u građu i šire. Tako je istaknuta jedna od najvažnijih odlika fasadne dekoracije, a njen spektar se kreće od serijski izrađivanih elemenata do autorskih dela umetnika, čija imena beleže etape razvoja istorije vajarstva šire regije. Profesionalna spremnost Maje Rakočević Cvijanov dolazi do punog izražaja u drugoj osnovnoj orijentaciji knjige, koja se odnosi na aspekt zaštite fasadnih skulptura i reljefa, tj. na njihove materijale, tehniku izrade, uzroke propadanja, izvršene i potrebne mere zaštite i restauraciju.

Smatramo da je projekat pohvale vredan poduhvat, te da je za nastanak ove publikacije postojala velika potreba. Razlog za takvo mišljenje je velika ugroženost graditeljskog nasleđa od propadanja i nestajanja, što ukazuje, između ostalog, na nedovoljno poznavanje njegove vrednosti i mera zaštite. Knjiga „Fasadni reljefi i skulpture u zaštićenom jezgru Subotice – antropomorfni opus“ ukazuje na pojavu mlade generacije istraživača–zaštitara i njihov angažman. Knjiga nas navodi da u pravom smislu reči, dignute glave gledamo i hodamo kroz grad čiji smo stanovnici–naslednici, grad čiji budući profil zavisi i od nas samih. Zaštita i očuvanje se uči – ova knjiga služi tom cilju.

Katalog fasadnih reljefa i skulptura u zaštićenom jezgru Subotice

Podaci u katalogu, pored fotografije skulpture ili reljefa, sadrže adresu objekta na kom se nalazi reljef, ime projektanta, godinu izgradnje, kao i stilske karakteristike zgrade.

To znači da podaci o nastanku fasadnih skulptura i reljefa nisu posebno uneti, nego u okviru objekata na kojima se pojavljuju kao sastavni delovi.

Primeri su ređani hronološki, po godinama nastanka građevina. Na nekim zgradama ima više antropomornih reljefa ili skulptura, ali ovim katalogom obuhvaćen je po jedan – do dva na svakoj od fasada.

Retki primeri nemaju potpune izvore podataka, jer su autori i godine ostali nepoznati.

Izvori svih podataka za kataloško sortiranje objekata u zaštićenom gradskom jezgru potiču iz dokumentacije MZZSK Subotica.

1. Park svete Terezije
Katedrala svete Terezije Avilske
Projektant: Ferenc Kaufman, 1773.
Restaurirao: Titus Mačković, 1888.
Barok

2. Trg cara Jovana Nenada 13.
Franjevačka crkva
Projektant: Šandor Ainger
Izgrađena 1730. Obnovljena 1907.
Neoromanika

3. Matka Vukovića 6
Projektant: Janoš Škulteti, 1862.
Klasicizam

4. Matka Vukovića 7
Projektant: nepoznat, oko 1867.
Klasicizam

5. Dimitrija Tucovića 5
Kuća Marka Batića
Projektant: Janoš Molcer, 1873.
Eklektika

6. Petefi Šandora 17
Kuća Đure Vilova
Projektant (verovatno) Mark Gaiger,
1878.
Neorenesansa

7. Štrosmajerova 2
Najamna kuća Sime Popovića
Projektant: Titus Mačković, 1880.
Neorenesansa

8. Rudićeva ulica 2
Milinović kuća
Projektant: Titus Mačković, 1879/80.
Eklektika sa elementima baroka,
renesanse i klasicizma

8. Rudićeva ulica 2
Milinović kuća
Projektant: Titus Mačković, 1879/80.
Eklektika sa elementima baroka,
renesanse i klasicizma

9. Štrosmajerova 11
Žuta kuća
Projektant: Titus Mačković, 1880–
1883.
Eklektika-neorenesansa

10. Kuća Jellsavete Batić
Dimitrija Tucovića 3
Projektant: Titus Mačković, 1881.
Rana eklektika

11. Somborski put 7
Projektant: Titus Mačković, 1881.
Neorenesansa

12. Korzo 8
Najamna palata Samka Manojlovića,
Projektant: Titus Mačković, 1881.
Eklektika – neorenesansa

16. Dimitrija Tucovića 1
Najamna palata Jovana Radića
Projektovao Geza Kocka
1883.
Eklektika – neorenesansa i neobarok

20. Matka Vukovića 2
Projektant: Titus Mačković, 1886.
Eklektika – neorenesansa

13. Trg žrtava fašizma 5
Zgrada Liftke
Projektant: nepoznat, 1881.
Eklektika

17. Matka Vukovića
Kapela svetog Roke
Projektant: Titus Mačković, 1884.
Neorenesansa

21. Matka Vukovića 4
Najamna kuća Josipa Plukovića
Projektant: Geza Kocka, 1887.
Eklektika-neorenesansa

14. Matka Vukovića 9
Kuća Radišića
Projektant: Titus Mačković, 1882.
Neorenesansa

18. Matije Gupca 14
Porodična kuća Gedona Bakija
Projektant: Titus Mačković, 1884.
Eklektika – renesansa

22. Dimitrija Tucovića 6
Najamna kuća Jožefa Rota
Projektant: Geza Kocka, 1887.
Eklektika

15. Dimitrija Tucovića 8a
Kuća Adolfa Vajnhuta
Projektant: Geza Kocka, 1882.
Neorenesansa

19. Maksima Gorkog 25
Projektant: Titus Mačković, 1885.
Neorenesansa

23. Rudić ulica 4
Kuća Đerđa Fehera
Projektant: Vilmoš Hertl, 1887.
Eklektika

24. Somborski put 1
Projektant: Titus Mačković, 1888.
Neorenesansa

28. Laze Mamužića 27
Projektant: nepoznat, oko 1880.
Eklektika

32. Park Ferenc Rajhla 7
Projektant: Titus Mačković, 1892.
Eklektika

25. Trgu Republike 16
Projektovao: Geza Kocka u stilu,
1882–1888.
Neorenesansa

29. Korzo 11
Projektant: Titus Mačković, 1891.
Eklektika

33. Braće Radića 4
Porodična kuća Titusa Mačkovića
Projektovao: Titus Mačković, 1892.
Eklektika sa elementima neobaroka

26. Petra Drapšina 11
Projektant: Adolf Gall, 1889.
Eklektika

30. Žarka Zrenjanina 4
Kuća Bodoga Palotala
Projektant: Titus Mačković, 1892.
Eklektika–neobarok

34. Park Ferenc Rajhla 9
Objekat izgrađen za Lajoša Vermeša
Projektant: Janoš Jeldlička, 1892.
Stilske karakteristike neorenesanse

27. Dimitrija Tucovića 9
Najamna kuća Kalmána Čajkaša
Projektant: Nándor Vagner, 1890–
1893.
Eklektika sa elementima neorenesanse

31. Marije Korvina 13
Projektant: Titus Mačković, 1892.
Eklektika

34. Park Ferenc Rajhla 9
Objekat izgrađen za Lajoša Vermeša
Projektant: Janoš Jeldlička, 1892.
Stilske karakteristike neorenesanse

35. Zmaj Jovina 2
Palata za Jožefa Firsta
Projektant: Geza Kocka, 1892.
Eklektika sa elementima renesanse

38. Park Ferenc Rajhla 11
Palata Leović
Projektanti: Eden Lehner i Đula Partoš,
1893.
Mađarska varijanta secesije

42. Petra Drapšina 2
Najamna palata Ignaca Kuneca
Projektant: Deže Jakab, 1895.
Eklektika

36. Trg Jakaba i Komora 2
Projektovao Vagner Nandor, 1892.
Eklektika

39. Korzo 1
Najamna palata Mate Vojnića
Projektant: Janoš Jedlička, 1893.
Neorenesansa sa elementima cvetne
gotike

43. Ugao Cara Dušana 2 i Braće
Radića 1
Zgrada Gradske biblioteke, nekada
Nacionalna kasina
Projektant: Rajhl Ferenc, 1895–1896.
Eklektika sa elementima neobaroka

37. Maksima Gorkog 53
Hemijsko tehnološka srednja škola
Lazar Nešić
Projektant: Janoš Bobula, 1893–1894.
Radove završio: Titus Mačković, 1898.
Eklektika

40. Maksima Gorkog 22
Zadužbina Vinko Perčić
Projektant: Deže Jakab, 1894.
Neobarok

44. Petefi Šandora 1
Gimnazija
Projektant: Ferenc Rajhl
Neobarok, 1896–1900 god.

37. Maksima Gorkog 53
Hemijsko tehnološka srednja škola
Lazar Nešić
Projektant: Janoš Bobula, 1893–1894.
Radove završio: Titus Mačković, 1898.

41. Matije Gupca 16
nepoznati arhitekta
1894.
Neobarok

45. Petefi Šandora 21
Kuća Rafaela Hartmana
Projektant: Geza Kocka, 1897.
Eklektika

46. Somborski put 4
Projektant: Geza Kocka, 1897.
Eklektika

50. Štrosmajerova 5
Kuća Marije Zarić
Projektant: Milan Zarić, 1898
Eklektika – neorenesansa i neobarok

54. Petra Drapšina 7
Projektant: nepoznat, kraj XIX veka
Eklektika

47. Petefi Šandora 17
Projektant: nepoznat, kraj XIX veka
Eklektika

51. Harambašićeva 6
Projektant: Hriker Kovač, 1899.
Eklektika – neorenesansa

55. Zagrebačka 19
Projektant nepoznat, kraj XIX veka
Eklektika

48. Đure Đakovića 9
Antunović Kuća
Projektant: Titus Mačković, 1898.
Eklektika – neorenesansa

52. Vase Stajića 11
Najamna palata Ferenc Rajhla
Projektant: Ferenc Rajhl, 1899.
Eklektika sa elementima francuske secesije

56. Maksima Gorkog 20
Najamna kuća Marije Kolarić
Projektanti: Milan Zarić i Nikola Marković, 1900.
Neorenesansa

49. Dimitrija Tucovića 12
Najamna kuća Jo Dežea
Projektant: Milan Zarić, 1898.
Eklektika – neorenesansa

53. Preradovićeve 10
Projektant: nepoznat, kraj XIX veka
Eklektika

57. Dimitrija Tucovića 15
Zgrada Fidelinke
Projektant: Ferenc Rajhl, 1901.
Eklektika sa elementima secesije

58. Vase Stajića 13
Najamna palata Ferenc Rajhla
Projektant: Ferenc Rajhl, 1903.
Eklektika sa elementima francuske
secesije

61. Đure Đakovića 1
Kuća Međanski
Projektant: Ferenc Rajhl, 1903.
Bečka secesija

65. Maksima Gorkog 50
Projektant: Mačaš Šalga, 1908.
Eklektika – neorenesansa

59. Trg žrtava fašizma 9
Porodična kuća Petra Dulića
Projektant: Mačaš Šalga, 1903.
Neobarok

62. Trg Sinagoge 3
Najamna kuća Mikše Demetera,
Gradski muzej Subotica
Projektanti: braća Jožef i Laslo Vago,
1906.
Nemačka secesija

66. Gradska kuća
Trg slobode 1
Projektanti: Marcel Komor i Deže
Jakab, 1908-1912.
Mađarska varijanta secesije

60. Park Ferenc Rajhla 5
Rajhlova palata, Moderna galerija
Likovni susret
Projektant: Ferenc Rajhl, 1903.
Mađarska varijanta secesije

63. Maksima Gorkog 21
Projektanti: Marcel Komor i Deže
Jakab, 1907.
Eklektika sa elementima mađarske
secesije

67. Zmaj Jovina 19
Projektant: nepoznat, početak XX veka
Eklektika – neorenesansa

61. Đure Đakovića 1
Kuća Međanski
Projektant: Ferenc Rajhl, 1903.
Bečka secesija

64. Korzo 4
Zgrada nekadašnje banke i Putnika,
Projektanti: Marcel Komor i Deže
Jakab, 1907.
Mađarska secesija

68. Ugao Zmaj Jovine i Arsenija
Čarnojevića
Projektant: nepoznat, početak XX veka
Eklektika – neorenesansa

69. Maksima Gorkog 8
Najamna kuća Klare Parčetić r.
Majoroš
Projektant: nepoznat, 1910.
Geometrijska secesija

70. Petefi Šandora 14
Projektant: Titus Mačković, 1911.
Geometrizovana pozna secesija

71. Ugao Cara Dušana 1 i Nušićeve
2 Gradska najamna palata
Projektant: Vadas Pal, 1913.
Bečka secesija

72. Trg Republike 2
Projektant: Alfred Hajoš 1911.
Geometrijska bečka secesija

73. Đure Đakovića 11
Najamna kuća Šimona Dominusa
Objekat gradjen u tri faze:
1. izgrađen 1889. godine
2. dograđen 1896. po projektu Milana
Zarića
3. završen dogradnjom 1912. po
projektu Adolfa Gala
Eklektika - neorenesansa

74. Age Mamužića 7
Projektant: Ištvan Vaci, 1917.
Eklektika sa elementima klasicizma

76. KUD Nepker
Lajoša Košuta 4
Projektant: Ištvan Vaci, 1926.
Pozna secesija

75. Trg slobode 2 Ničin palata Projektant: Ferenc Bede, 1930.
Akademizam sa elementima art dekoa

77. zVladimira Nazora 9 Projektant:
Danilo Marković, 1928.
Elementi secesije i akademizma

78. Trg Jakaba i
Komora 4
Crvena kuća Armina
Rota
Projektant: Ferenc
Bede, 1932.
Moderna

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице Српске, Нови Сад

719: 72.912.6 (497.113 Subotica)

РАКОЧЕВИЋ Цвијанов, Мaja

Fasadni reljefi i skulpture u zaštićenom jezgru Subotice:
(antropomorfni opus) / Maja Rakočević Cvijanov, Neda
Džamić. - Subotica : Međupštinski zavod za zaštitu
spomenika kulture, 2011 (Subotica : Rotografika). - 101 str.:
ilustr.; 24 cm

Tiraž 300.

ISBN 978-86-84781-16-3

1.Џамић, Неда

а) Споменици културе - Фасаде - Заштита - Суботица